

משנה תורה לרמב"ם:

לדרכי יצירת קנון בחיי מחבר*

מנחם בן-ששון

יצירה קנונית היא יצירה השואפת לתוקף אוניברסלי ועל-זמני. היא מבטאת קדושה וסמכות כמו זו של כתבי הקודש, משמשת מודל להערכה, מבוססת על עמדות ערכיות, תרבותיות ומוסריות, קובעת אותן ומבססת את הראוי והטוב על

* מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב, 'בית הרמב"ם בהנהגת קהילות ישראל במזרח', הנתמך בידי הקרן הלאומית. חברים בצוות המחקר: יצחק גילה (ששימש עוזר מחקר בכיר בצוות קנון וגניזה), רפי גרין, כרמיאל כהן (שליווה את המחקר הזה בכל שלביו והרבה מידיעותיו ומהערותיו משולבים במהלכו), אמיר מזור ויונתן מרוז. להלן קיצורים ביבליוגרפיים למקורות המשמשים תדיר במאמר: **אוצר הגאונים** – בנימין מנשה לוין, אוצר הגאונים, חיפה תרפ"ח-תש"ב; **איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת** – יצחק שילת (מהדיר), איגרות הרמב"ם, ירושלים תשמ"ח; **ברכת אברהם** – בער גאלדבערג (מהדיר), ברכת אברהם לה"ר אברהם בן הרמב"ם, ליק תר"ך; **הקדמות הרמב"ם, מהדורת שילת** – יצחק שילת (מהדיר), הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ב; **המספיק לעובדי ה'**, מהדורת דוד – יחזקאל דוד, 'קטעים חדשים מספר המספיק לעובדי ה' לרבנו אברהם בן הרמב"ם', סיני, קלב (תשס"ד), עמ' ג-לח; **המספיק לעובדי ה'**, מהדורת דנה – ספר המספיק לעובדי השם, מהדורת ניסים דנה, רמת גן תשמ"ט; **המספיק לעובדי ה'**, מהדורת ששון – פרקי מוסר ומדות מהספר... הנקרא ספר המספיק לעובדי ה' שחיברו בערבית רבינו אברהם בן הרמב"ם, נתרגם לעברית על ידי יוסף בן צאלח דורי, ירושלים תשל"ג; **מורה נבוכים** – מהדורת יהודה אבן שמואל, ירושלים תשמ"ז; **משנה תורה, מהדורת רבינוביץ'** – נחום אליעזר רבינוביץ', משנה תורה עם פירוש יד פשוטה – מקורות וביאורים, ירושלים תשמ"ד (הציטוטים שלהלן הם: משנה תורה – מהדורת רבינוביץ'); **לכרכים האחרים, מהדורת פרנקל**; **משנה תורה, מהדורת פרנקל** – שבתי פרנקל (עורך), ספר משנה תורה סודר ונדרס מחדש מוגה ושלם, ירושלים-בני-ברק תשל"ה-תשס"ז; **סידור שלמה בן נתן מסג'למסה** – סידור רבינו שלמה ברבי נתן, מהדורת שמואל חגי (קריוזר), ירושלים תשנ"ה; **סידור רס"ג** – מהדורת ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל, ירושלים תש"א; **סדר עמרם גאון** – מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב; **פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת קאפח** – הרב יוסף קאפח (מהדיר ומתרגם), משנה עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט; **פירוש התורה לראב"ם**,

יסודות אוכייקטיביים.¹ מה הם התהליכים ההופכים חיבור לקנוני, לחיבור בעל מעמד מיוחד המביע סמכות בעיני המתייחסים אליו? תחילתו של הדיון בנושא זה כדאי שתהיה מתוך דוגמה קנונית מוסכמת, שעל בסיסה אפשר להציע את תבניות המחשבה למהלכים שביצירת קנון. לאחר מכן ניתן יהיה להשוות את הממצא ליצירות שנשתכחו. משנה תורה לרמב"ם, שנכתב במשך כעשר שנים (1167-1178), זכה למעמד קנוני בעיני כל הדורות.² קדמו לרמב"ם חיבורים שמחבריהם ביקשו במפורש להקנות להם מעמד קנוני ולא זכו לכך ואחרים שזכו במעמד כזה. בולט בהם היה רב סעדיה גאון (882-942), שמאמץ לא מבוטל שיקע הרמב"ם בחיבוריו השונים לדחיקת סמכותו, אף אם איננו נוקב בשמו במפורש.³ ואף על פי שנתחברו חיבורים מסכמים בהלכה קודם למשנה תורה, חיבורו של הרמב"ם נחשב מופתי וקנוני עד כדי כך שיצחק טברסקי הציע

מהדורת ויזנברג – פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת אפרים יהודה ויזנברג, לונדון תשי"ח; רמב"ם, מהדורת שילת – יצחק שילת, רמב"ם מדויק ספר המדע, מעלה אדומים תשס"ד; שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו – יהושע בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"א; תשובות ראב"ם – אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין (מהדירים), תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תרצ"ח.

1 ראו לעיל, בהקדמה לספר; וראו גם מאמרו של ירחמיאל ברודי בקובץ זה, לעיל, עמ' 11, 18-23.

2 'וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה' (איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תקב). על הספר ומעמדו לדורות, ראו: יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 384-398, ושם, בהערה כוכבית, הצהרתו על כוונתו לכתוב חיבור 'מיוחד על היחס אל הרמב"ם ודרכי לימוד משנתו במרוצת הדורות', ולא זכה ולא זכינו.

3 ראו: Robert Brody, 'Maimonides' Attitude towards the Halakhic Innovations of the Geonim', *The Thought of Moses Maimonides*, eds. Ira Robinson et al., New York 1990, pp. 183-208; ירחמיאל ברודי, 'להערכה נכונה של "משנה תורה" לרמב"ם', תרכ"ץ, נג (תשמ"ד), עמ' 318-325; מנחם בן־ששון וירחמיאל ברודי, ספר העדויות והשטרות לרב סעדיה גאון [ברפוס], בהקדמה, בעניין עדים זוממים. טברסקי, שם, עמ' 45, מציין כי רס"ג הוא מן הבודדים שהרמב"ם מביא את דבריו בשמם. ראו גם: Herbert Alan Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, Oxford 2005, p. 117. וראו גם מאמרו של שטמפפר בקובץ זה. על מודעותו של רס"ג למעמדו ולתפקיד של ספריו בחיי האומה, ראו: בן־ששון וברודי, שם, הקדמה, סעיפים ג-ד. על שליחותו של רס"ג בחיבוריו ועל מגמותיו לכונן קודקס מחייב, ראו: רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל אביב 1988, עמ' 158-179; Rina Drory, *Models and Contacts: Arabic Literature and Its Impact on Medieval Jewish Culture*, Leiden 2000, pp. 142-143, 152-155, esp. pp. 178-190.

לחלק את עולם היצירה ההגותי-הדתית היהודי לשתי תקופות – התקופה שקדמה למשנה תורה והתקופה שבאה לאחריה.⁴

תקופת חיבורו של משנה תורה מתועדת ברמה סבירה, ואפשר להציע כמה גורמים שהקנו לו מעמד סמכותי במיוחד בעיני בני הדור הסמוך לחיבורו, דורו של הרמב"ם. להלן תואר הסמכות המיוחדת שהוקנתה למשנה תורה, כפי שבאה לידי ביטוי בהתייחסות מודעת ומכוונת אליו כאל חיבור מחייב, הן בחיים הספרותיים, הן בחיים העיוניים, הן בחיים המעשיים של בני התקופה. הדיון שלהלן בא אפוא להצביע על כך שבני דורו של הרמב"ם הקנו לחיבור מעמד קנוני, לברר את המהלכים שהביאו להקניית מעמד כזה, ולהעמיד על מה שיוכל להצטרף למניין הגורמים העקרוניים ההופכים יצירה לקנונית כבר סמוך למועד חיבורה.

בחינת קטעי הגניזה שברשימות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שכתובה בהם תורת הרמב"ם מעלה שרב בגניזה החלק היחסי של שרידי משנה תורה, לדוגמה, לעומת פירושו למשנה, בשיעור של 4.5:1. חשובה יותר היא העדות העולה מרשימות מימי הביניים של ספרים. בעבר קבעו חוקרים כי ברשימות בנות זמנו של הרמב"ם נפקד מקומו של משנה תורה, וציינו במיוחד לרשימותיו של רב יוסף ראש הסדר. לעומתו נזכר חיבורו של הר"ף במפורש כחיבור בעל מעמד בכיר: 'והטובות שבהלכות ראיתי הלכות רבינו יצחק אלפאסי ז"ל'.⁵ שלמה דב גויטיין הסביר היעדרות זו בכך שהרשימות נכתבו קודם שהיה הרמב"ם למורה הדור. מרדכי עקיבא פרידמן קבע כי רב יוסף האריך ימים אחרי פטירת הרמב"ם, והשאיר את הפסקה המדברת בשבח הלכות הר"ף אצל רב יוסף בצריך עיון.⁶

עתה, משמונח לפנינו ספרו של פרופ' נחמיה אלוני ז"ל, על הספרייה היהודית בימי הביניים, אפשר להיווכח כי כבר בחיי הרמב"ם זכה משנה תורה, לפחות בעיניו של רב יוסף, למעמד מיוחד.⁷ רב יוסף לא הסתפק במניית שמו של משנה תורה, 'החיבור', בין הספרים שברשותו או שבכוונתו להעתיק. הוא ציין אותו גם בין הספרים המועדפים והחיוניים לספרייתו של משכיל בן דורו, ומנה אותו לצד ספרים שנתקבלו ונתקדשו כקנוניים מדורות. כדבריו של רב יוסף: 'ספרי היסוד של הטפסים הם ישיה, המקרא והמשנה והתלמוד והחיבור וההלכות והסידור'.⁸ ברשימה אחרת אף ציין שכוונתו ללכת ולהעתיק את משנה תורה מטופס שבכתב ידו של הרמב"ם: 'החיבור בשני כרכים; חיבור <חלק> א'; המחצית הראשונה של החיבור: מדע, אהבה, זמנים, נשים, קדושה, הפלאה, זרעים. חיבור <חלק>

4 טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 384.

5 שלמה דב גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמח.

6 מרדכי עקיבא פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרכ"ז, סב (תשנ"ג), עמ' 528-529, הערה 29.

7 ראו מאמרו של משה לביא בקובץ זה.

8 נחמיה אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"ו, רשימה 97, שורות

ב', המחצית השנייה של החיבור: עבודה, קרבנות, טהרה, נזיקין, קניין, משפטים, שופטים'. ובהמשך אותה הרשימה: 'החלטתי להעתיק, אם ירצה השם, את משנה תורה מכתב ידו של המחבר... ואם ירצה האל, אכתוב את משנה תורה ארבעה עשר כרך לכל ספר כרך, משורטט עשרים ושלוש שורות בפורמאט של הנייר הבגדאדי מכתבת ידו של המחבר'.⁹ בסמוך לסוף הרשימה שב רב יוסף לשלוש קטגוריות של חיבורים שבהם צריך ללמוד לדעתו בן דורו: ההכרחי, המינימלי והמספיק, כדלהלן: 'כי אם יש לאדם הסידור שהוא כרך <אחד> והחיבור שהוא ארבעה עשר כרכים... לא יזדקק בנוסף להם לספר אחר ואפילו לא לשאר המקרא. ולא אפשר דבר מהחיבור אלא את חמישה עשר הכרכים הללו והם התורה, תורה שבכתב והחיבור תורה שבעל-פה'.¹⁰ הן טיב הספרים שלצדו של משנה תורה הן המיון של 'החיבור' בדורו של הרמב"ם כאחד מחיבורי היסוד יש בהם עדות על מהלך שהוא מעבר להתקבלות של חיבור גרדא.

לביא מצביע על השלבים שבהם נכנס משנה תורה לרשימות הספרים המועדפים. תחילה נעדר מהן לחלוטין, ברשימה מאוחרת במעט החיבור מופיע בשוליים, לאחר שהושלמה הרשימה, ובהמשך הרשימה כבר מונה רב יוסף את החיבור בין הספרים המועדפים ('ספרי היסוד'). משעבר זמן וכתב רשימה מעודכנת, נכנס משנה תורה לראש הרשימה ושב והוזכר בין החיבורים הקנוניים.¹¹ במהלך דומה הראה לביא את התקבלות משנה תורה ברשימה אנונימית משלהי המאה השתים עשרה (רשימה 70), המשקפת שלבים שונים של קליטתו והעמדתו במקום נכבד בין הספרים הנמנים ברשימות.¹²

נציג דוגמה נוספת למעמדו של משנה תורה כחיבור קנוני בעיני רבים: כמאה שנה לאחר חיבורו יש הד למחויבות של קהילות בספרד 'שנהגו לעשות כל מעשיהם על פי חבור הר"מ במז"ל'. הדברים התנסחו במפורש בתקנות קהל מטודילה מחודש סיוון 1305:

הסכימו הקהל יש"צו (=ישמרם צורם ויברכם) שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת לדרוש ברכים בכתי כנסיות ולא להורות שום הוראה ברכים בכתי כנסיות שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה ז"ל בן מימון באיסור והיתר... הסכימו הקהל יש"צו שלא ידונו בעיר הזאת שום דין בעולם בשום ענין בעולם אלא על דעת רבינו משה ז"ל.¹³

- 9 אלוני, שם, רשימה 99, שורות 3-6, 36-41.
- 10 שם, שם, שורות 227-247.
- 11 שם, שם, רשימות 97, 99.
- 12 שם, שם, רשימה 70 (וראו מאמרו של לביא, עמ' 75-78, הערות 92-98).
- 13 Fritz Baer, Die Juden im christlichen Spanien – *Urkunden und Regesten*, 1, Berlin 1929, pp. 949, 955; וראו: יצחק זאב כהנא, 'פולמוס סביב קביעת ההכרעה כרמב"ם', מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 8-12.

א. המחבר כמכונן קנון: מודעות המחבר ואיכות החיבור

1. מעמדה של הספרות הכתובה
 מעמדה של הספרות הכתובה היה נכבד בעיני הרמב"ם. הוא פנה אל מי שמעתיק את דבריו בבקשה שינפה אותם, יעבור עליהם, יבחן את דיוק הנוסח שלהם ורק אז יפרסמם בציבור. אמנם, דברים אלה הודגשו ב'איגרת השמד' ויכולים להיחשב חלק מן הרטוריקה של אותה האיגרת, אלא שהם שבים ומופיעים פעמים מספר, גם באיגרות לציבור וגם באיגרות לנמענים אישיים.¹⁴
 כשסקר הרמב"ם את תולדות המסירה של התורה וההלכה הבחין בעקביות בין דורות של מסירה בעל פה לבין ימים של משבר שבהם החליטה המנהיגות 'לחבר' חיבורים כדי שלא תישכח תורה מ'ישראל'. השורש שבו השתמש הרמב"ם לציון יצירה הוא חב"ר, לעומת העתקה גרדא שאותה הוא מכנה כת"ב (משה שהעתיק את התורה לשנים עשר שבטים 'כתב' אותה; מעשה החיבור מתייחס לעותק הראשון). החלטתו המודעת של הרמב"ם לחבר חיבור הלכתי המסכם את הידע עד ימיו מוצגת בפיו כהחלטה שבדיעבד, תולדת זמן ונסיבות – דוגמת החלטתם של משה, רבי יהודה הנשיא, רבי חייא ורבי הושעיא.¹⁵
 יחס דומה לספרות הכתובה הנחה את הרמב"ם גם ביתר חיבוריו, ועד שלא הגיעו לידי בשלות לא פורסמו. הדברים אינם רק בבחינת נאה דורש, שכן פירושו לתלמוד והלכות הירושלמי לא נמצאו ראויים לפרסום ונשארו במתכונת של טיוטה בידי בני משפחת הרמב"ם ולא הופצו ברבים.¹⁶ הוא חזר על הדברים במפורש בכמה מקומות, כגון באיגרת ללוניל, שבה הצטרק על שלא נענה לבקשה לתרגם את מורה הנבוכים לעברית: 'ואפילו הפירושים שעשיתי, וכמה ענינים שחברתי בלשנא דרבנן, שהן עדיין אפלות לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם';¹⁷ או כדבריו במכתבו לנהוראי בן הלל הדיין ביחס לשלושה חיבורים שלא בשלו לפרסום: 'וכבר עשינו קנדרסין באותם המקומות אמנם עדין לא יצאו לתכלית הפעולה, כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו מפרוש

14 'איגרת השמד', איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' לג-לד; 'מאמר תחיית המתים', שם, עמ' שסב-שסד. מדבריו ביחס לזהירותו בדרך עבודתו עולה ציפייתו מאחרים. ראו: 'איגרת תימן', שם, עמ' קלה-קלו; טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 209-210 (וההפניות לפירוש המשניות, להקדמה לפרק חלק ולהקדמה לסדר טהרות וראו להלן, הערה 178); הפתיחה למורה הנבוכים; שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שי; טברסקי, שם, עמ' 241-242 והערה 3.

15 משנה תורה, הקדמה.

16 ישראל משה תא-שמע, 'הרמב"ם בין עדות עצמו לדברי פרשניו', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 317-327; שאול ליברמן (מהדיר), הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון מעצם כ"ק, דפוס צילום: ירושלים וניו-יורק תשנ"ה, הקדמה, עמ' יב.

17 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, ב, עמ' תקנח.

הלכות קשות שבכל התלמוד, ולא לכאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב אלו ההלכות מהבבלי לא מצינו פנאי לבארם.¹⁸ לעומתם משנה תורה הוא חיבור שהושלם ומחברו מצאו ראוי לפרסום.

צדה השני של אותה התופעה משלים את היחס לחיבור שאושר לפרסום – הוא לא נחשב חתום בעיני הרמב"ם. כאמור, הוא ביקש מן הקוראים בחיבוריו, אף זאת כדרכם של מחברים רבים, שיעירו לו על שגיאות שנפלו בו ועל נושאים תמוהים בעיניהם בעת הקריאה.¹⁹ הרמב"ם סבר כי חיבור שזכה לבוא בקהל צריך להיות מתוקן בשלמות ומכאן הצורך בהערות ובתיקונים. הקריאה למתקנים אינה מן השפה ולחוץ, והרמב"ם וצאצאיו מדווחים על תיקונים שכאלה, מעירים למעירים ולשואלים על שלא נועצו בעותקים מתוקנים, ומתקנים כמו ידיהם דברים שנמצאו בעיניהם ראויים לתיקון.²⁰ מעשי הכתיבה והתיקון מצביעים אפוא על השלב הבסיסי ביותר של תפיסת הקבע, החשיבות והמעמד של החיבור.

2. הכוונה במהלך הכתיבה

אם זהו יחסו של הרמב"ם אל כל חיבור וחיבור, על אחת כמה וכמה ביחס למשנה תורה. הרמב"ם התכוון מלכתחילה, עוד קודם שכתב את משנה תורה, ליצור חיבור הלכתי קנוני. תכניתו וכוונותיו בחיבור זה מפורשות בהקדמתו לספר המצוות: ראיתי גם כן שאחבר חבור

- (א) יכלול כל דיני התורה ומשפטיה עד שלא יהיה דבר חסר ממנו.
 (ב) ושאעשה בו מה שהוא מנהגי לעשותו לעזוב זיכרון המחלוקת והמאמרים הנדחים ושלא אביא בו כי אם הלכה פסוקה.
 (ג) ושיהיה החבור ההוא כולל כל דיני תורת משה רבנו מה שצריך בזמן הגלות ומה שאיננו צריך (=א).
 (ד) והיה הנאות אצלי להפיל ממנו האריכות והסמיכות בזיכרון בעל הקבלה (=ב). עד שלא אומר דברי ר' פלוני ולא ר' פלוני אומר כך וכך בכל מאמר

18 שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רנא; איגרות הרמב"ם, שם, ב, עמ' תרנב-תרנג.

19 חתימת פירוש המשנה, סדר טהרות, מהדורת קאפח, עמ' תנה; הקדמה למשנה תורה; איגרתו לפנחס הדיין (איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תמז); שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימנים ריז, רנב; טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 14-17. וראו גם: איגרת לר' יוסף, איגרות הרמב"ם, שם, עמ' רפו; שם, עמ' שפב, שצד; איגרת לר' יהונתן מלונגיל, שם, עמ' תקג.

20 ראו להלן, פרק ב, סעיף 4, על העברה לחוג קרוב ומשפיע. לתיקונים של בני המשפחה בעותקים האוטוגרפיים של פירוש המשנה ובהעתקות מאושרות של משנה תורה, ראו במאמרים המצוינים להלן, הערה 48. על יחסו של הראב"ם למורשת אביו, ראו: כרמיאל כהן, 'מורשת אב בכתיבתו ההלכתית של רבי אברהם בן הרמב"ם', מעליות, כה (תשס"ה); כרך מיוחד לציון 800 שנה לפטירת הרמב"ם, עמ' 184-198.

- ומאמר אבל אזכור חכמי המשנה וחכמי התלמוד כולם עליהם השלום זיכרון כולל בתחילת החבור ואומר כי דיני התורה כולם, והיא תורה שבעל פה, מקובלים מפלוני ופלוני עד עזרא עד משה רבנו. ואזכור עם כל אחד ואחד מן המקבלים ממנו. כל זה לבקשת הקצור.
- (ה) וכן ראיתי שלא אחברו בלשון ספרי הנבואה לפי שהלשון ההוא קצר היום בידינו מהשלים עניני הדינים בו, וכן לא אחברו בלשון התלמוד לפי שלא יבינהו מאנשי אמונתנו היום כי אם יחידים ומלות רבות ממנו זרות וקשות ואפילו לבקיאים בתלמוד, אבל אחברו בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב האנשים.
- (ו) ואשלים בו כל מה שהתאמת והתברר ממאמרי התורה עד שלא יחסר שום שאלה צריכה שלא אזכרה או אזכור שרש תצא ממנו השאלה ההיא מהר מבלתי עיון דק (=א).
- (ז) כי כוונתי בו גם כן הקצור עם הכללות שימצא בו כל מה שימצא במשנה ובתלמוד וספרא וספרי ותוספתא וכל מה שהוציאו הגאונים המתאחרים ובארו ופירשו מאסור ומותר טמא וטהור פסול וכשר חייב ופטור, משלם ואינו משלם נשבע ופטור מלישבע (=א).
- (ח) ובכלל שלא יצטרך עמו אחר התורה ספר אחר וזולתו לדעת ממנו דבר ממה שיצטרך בכל התורה בין מדאורייתא בין מדרבנן.
- (ט) וכאשר כוונתי בדעתי התכלית הזאת שמתי מחשבתי באיזה פנים אחלק החבור ושערינו איך ראוי שיהיה. אם אחלקהו כמו חלוק המשנה ויספיק לי דרכו, או אחלקהו חלוק אחר ואקדים ואאחר לפי מה שיחייב העיון שהוא היותר ראוי והיותר נקל ללמוד. ונראה לי שהטוב שתהיה חלוקתו שיושם הלכות הלכות מקום המסכתות מהמשנה עד שיאמר בו הלכות סוכה הלכות לולב הלכות תפילין הלכות מזוזה הלכות ציצית. ושחלק כל כלל לפרקים והלכות כמו שעשתה המשנה. עד שיהיה דרך משל בהלכות תפילין פרק ראשון ופרק שני ופרק שלישי ורביעי וכל פרק נחלק להלכות כדי שיהיה נקל לדעת אותו על פה למי שירצה או לזכור דבר ממנו. והוא מבואר כי בהיות החלוקה כן שהמצוה אחת אם עשה או לא תעשה אין ראוי לחלק דיניו בשני כללים אבל כל מה שיצטרך בה מן החלוקה יהיה בפרקים שבאותו הכלל. ופעמים יהיה בכלל האחד מספר מצוות. אם בעבור שיהיה להם ענין אחד שיכללם או שיהיו מצוות רבות בכוונה אחת.²¹

21 הקדמה לספר המצוות (מהדורת ר' חיים העליר, ירושלים תש"ו, עמ' א); ראו: טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 22-25. לא ברור מהיכן שאב ישראל וולפנסון (בן-זאב) את ההצעה שהרמב"ם לא התכוון לכתוב ספר מונומנטלי וכי הספר התקבץ תוך איסוף דינים מתוקף משרתו ההלכתית (ראו: אסראיל וולפנסון, מוסי בן מימון, חיאיתא ומצנפאתה, [קאהיר?], 1936, עמ' 48).

בעיני הרמב"ם, ראוי שספר ייחשב קנוני וקלסי אם חלים עליו העקרונות הבאים: ההקלה (הקיצור, הלשון הבהירה, הסידור והמיון הנאותים והשיטתיים), הקיבוץ הכולל, ההכרעה, ביסוס עקרונות, מעשיות והישענות על מקורות קנוניים. על ספר מעין זה ניתן לומר: 'שלא יצטרך עמו אחר התורה ספר אחר זולתו לדעת ממנו דבר ממה שיצטרך בכל התורה בין מדאורייתא בין מדרבנן'. עקרונות אלה שבו והופיעו בדברים שכתב, בנסיבות שונות, לאחר השלמת החיבור. וכך כתב, בריכוז ובקיצור יחסי, בהקדמה למשנה תורה:

(א) ובזמן הזה תכפו צרות יתירות ודחקה שעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתתרה. לפי כך אותן הפירושין והתשובות וההלכות שחברו הגאונים וראו שהם דברים מבוארים, נתקשו בימינו, ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר, ואין צריך לומר התלמוד עצמו, הבבלי והירושלמי, וספרא וסיפרי והתוספתות, שהן צריכין דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך ואחר כך יודע מהן הדרך הנכוחה בדברים האסורין והמותרין ושאר דיני תורה היאך היא.

(ב) ומפני זה נערת חצני אני משה ביר' מימון הספרדי, ונשענתי על הצור ברוך הוא, ובינותי בכל אילו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החבורין בענין האסור והמותר והטמא והטהור עם שאר דיני תורה כולן

(ג) בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל, בלא קושיא ולא פירוק ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה, אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החבורין והפירושין הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינים גלויים לקטן ולגדול, בדין כל מצוה ומצוה, ובדין כל הדברים שתקנו חכמים ונביאים.

(ד) כללו שלדבר, כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהיה חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזרות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהן שחיברו אחר התלמוד. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחלה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

(ה) וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין, ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו ענין, וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות, כדי שיהיו סדורין על פה. אלו ההלכות שבכל ענין וענין, יש מהם הלכות שהן משפטי מצוה אחת בלבד, והיא המצוה שיש בה דברי קבלה הרבה והיא ענין בפני עצמו, ויש מהם הלכות שהן כוללין משפטי מצוות הרבה, אם יהיו אותן המצוות כולם בעניין אחד. מפני שחלוק חיבור זה הוא לפי העניינים, לא לפי מניין המצוות, כמו שיתבאר לקורא בו. ומניין מצוות

שלתורה הנוהגות לדורות שש מאות ושלוש עשרה מצוות, מהן מצוות עשה מאתים שמונה וארבעים, סימן להן מניין אבריו שלאדם, ומהן מצוות לא תעשה שלש מאות חמש וששים, סימן להן מניין ימות החמה.²²

את הייחודיות חסרת התקדים של חיבור כמו משנה תורה הבלוי הרמב"ם עצמו, ואף חוקריו מודעים לה. רבים טוענים כי משנה תורה שונה מכל מה שקדם לו ולכן זכה למעמדו הקנוני, ואיכותו די בה להעמיד את החיבור ואת מחברו במעמד סמכותי גבוה.

האומנם היה הרמב"ם ראשון וייחודי בכוונתו להעמיד חיבור קנוני או בכתיבה של חיבור כזה הלכה למעשה? הרמב"ם לא היה הראשון שהעיד על כוונתו לכתוב חיבור מיוחד ועל שאיפתו שיהיה החיבור משרת לדורו ולדורות. כבר רס"ג עשה זאת ובעקבותיו עוד מן הגאונים, כפי שהעידו בהקדמות לחיבוריהם. הרמב"ם גם לא היה הראשון שמייץ מחדש את עולם הידע היהודי. גם בכך כבר קדמו לו רס"ג וגאוני בכל, ואף הם הכריזו על כוונתם שחיבוריהם יהיו רלוונטיים ושמישים בזכות המיון של החומר שבחיבור. אף הכתיבה בלשון הנאותה לציבור, כחלק מכיבוש הנתיב ההופך חיבור לקנוני, היא נחלת גאונים קודמים: הללו פנו לעריכת בהיותה שפת הציבור והסתייעו בשפת הכתיבה כדי להנחיל את דברם לציבור רחב.²³ בספרו על משנה תורה, בפרק שנושאו "משנה תורה" ומפעלי הקודיפיקציה שלאחריו, התמודד טברסקי עם ייחודה של שיטת המיון של הרמב"ם לאור המפעלים שקדמו לו והסביר: 'היקפם המצומצם (=של חיבורים על נושאים הלכתיים מיוחדים) לא הציע לא אפשרות ולא אתגר למיין ולגבש עניינים השונים זה מזה מצד נושאייהם'. ואולם רס"ג הציע במפורש את חיבורי ההלכה שלו במקובץ, במתכונת של 'ספר ההלכה (=כתאב אל פיקה)', והצביע על בניין אב מסוים לשיטתו.²⁴

ניסיון דומה להעמיד את משנה תורה בייחודיותו עשה לאחרונה דוידסון בחיבורו המסכם על הרמב"ם. דוידסון התמקד, בעיקר בעקבות טברסקי, בתכונות הספרותיות המיוחדות של משנה תורה – אלה שהרמב"ם מנאן כחסרות תקדים. הוא סיכם בקצרה, בעקבות שילת וטברסקי, את הפרטים הנוגעים לתאריכי חיבורו של הספר ולהגעתו לתפוצת ישראל ואת הצהרותיו המתנגשות של הרמב"ם על

22 הקדמה למשנה תורה (מהדורת רבינוביץ, עמ' מח-נה). לשיטת הרמב"ם בחלוקת הספר, הנמנית בין מעלותיו והאיכויות שיוחסו לו, יש משמעות כפולה: האחת – הקלת הזיכרון וסיוע לטכניקת השינון בעזרת הקבלות למספרים ידועים; והאחרת – שימוש במספרים סמליים המקנים תוכן נוסף למיון הטכני וחלוקה של הדיון ההלכתי ליחידות קטנות (ראו להלן, הערה 79).

23 ראו: בן-ששון וברודי (לעיל, הערה 3), מבוא הספר; Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven-London 1998, pp. 235-335; שטמפפר, במאמרו בכרך זה.

24 טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 394 ואילך (וראו גם שם, עמ' 195-198); הציטוט מעמ' 395, הערה 8.

מניעי החיבור. אף לשיטתו, הייחודיות שבספר היא שמקנה למשנה תורה את המעמד הבכיר, הקנוני. ועדיין לא הוקדש דיון למהלכים שמחוץ לתוכן החיבור ולמבנהו, שהביאו את החיבור למעמד זה בפרק זמן כה קצר מעת חיבורו. גישה מנוגדת לגישה המסורתית בספרות הפרשנות והמחקר על הרמב"ם העלה סולוביצ'יק: מנקודת מבט יצירתית-הלכתית, משנה תורה היה חיבור לא רלוונטי כבר בעת שנכתב, שכן הוא הקפיא את עולם ההלכה והקים מצבה מרשימה לעולם שעבר מיד עם הסרת הלוט ממנו. לעומת זאת האירופים בני זמנו המשיכו לרענן את הדיון בדיאלקטיקה של הלימוד ודרכם אף כבשה את ספרד.²⁵

לו ביקשנו לברר למי משפט הבכורה בארון הספרים הבתור תלמודי של המאות השתים עשרה והשלוש עשרה, היה זוכה בה חיבורו של הרי"ף, מורה מורי המורה, אף שאין בו כל סממני הייחוד שנמנו כאן והוא משקף יותר מכל חיבור אחר את מסורת הסדר התלמודי ואת מבנהו דווקא.²⁶ משמע שבסממנים התוכניים והספרותיים שבמשנה תורה, מיניה וביה, אין כדי להסביר את מעמדו ואת הפיכתו לקנון. אין צורך להעמיד חיבורים קודמים למשנה תורה כנחותים ממנו כדי להציב אותו כקטגוריה לעצמה, כאילו אנו עוסקים בתחרות בין חיבורים בני זמן אחד ותנאים שווים. נסיבות הכתיבה והפרסום של החיבורים האחרים הביאו אותם, למצער, למעמד קנוני לזמנם, ומשנשתנו התנאים השתנה מעמדם של החיבורים.

25 דוידסון (לעיל, הערה 3), עמ' 189-202, 203-209, 210-231, Haym Soloveitchik, 'Rabad of Posquières; A Programmatic Essay', *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period, Presented to Professor Jacob Katz on His 75th Birthday*, eds. Immanuel Etkes & Yosef Salmon, Jerusalem 1980, pp. xx-xxi

26 שרגא אברמסון, 'מן בית הרמב"ם ובית מדרשו', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 6. תפיסתו של שבט, שמטרת המחברים לא הייתה לשמש לרי"ף נושאי כלים אלא לעדכנו ולשכללו ולהשלימו בהתאם לדעותיהם של חכמי מקומם, מתקיימת בפרשנים מחוג הרמב"ם. ראו: עזרא דניאל שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת ברא"ל, תשנ"ה, עמ' 32-53. בהלכות הרי"ף עסקנו בכמה פגישות של הסמינר בסכוליון, וד"ר עזרא שבט הביא נתונים מעודכנים, ממוינים וערוכים על קרוב לשלושת אלפי הקטעים של הספר המצויים בגניזה והמשקפים כשמונה מאות עותקים שונים של הרי"ף, לשם השוואה עם נתונים על חיבורים קנוניים אחרים. מר רוני שויקה ניתח את נסיבות ההתקבלות וקביעת המעמד של החיבור, והגיע למסקנה כי חיבור הלכות הרי"ף משתלב יפה על הציר: הלכות פסוקות – הלכות גדולות – הלכות הרי"ף. החידוש הצורני שבו ביחס לחיבורים הקודמים (כתיבת החיבור על סדר הגמרא) ממשיך את המגמה שאופיינה עוד קודם, שעיקרה חזרה למקורות התלמודיים בעקבות הקמת מרכזי התורה העצמאיים מחוץ לשיבות הגאונים. התגובות שהחיבור זכה להן בתקופת ההתקבלות (ספר המאור לרד"ה, השגות הראב"ד, מלחמות לרמב"ן, ר"ן, נ"י, ועשרות שיטות שנכתבו סביב לו בספרד), קיבעו את מעמדו של החיבור עד היום. בחיבורו של אלוני (לעיל, הערה 8), מופיעים כחמישים אזכורים של הלכות הרי"ף (מהם מרוכזים, דוגמת רשימה 27, רשימתו של זכאי).

משנה תורה זכה למעמד קנוני מעבר לזמנו, אך סוגיה זו אינה מענייניו של הדיון הנוכחי, העוסק בדורו, בעדויות על התקבלות של החיבור החדש, בבירור הנסיבות והנתיבות לזכייתו במעמד קנוני בדורו, בתקופת הקליטה וההתקבלות שלו ובכינון מעמדו הסמכותי בפרק זמן כה קצר.

ב. דרכי הפצה – המציגים והנושאים ו'קהילת הספר'

אף אם חיבור יהיה משוכלל, נאות לזמנו ועונה על צרכיו, גם אלה הדחופים ביותר, הוא צריך למי שיכריז עליו בציבור ויביאנו בקהל. הגורמים המציגים (introducers) את החיבור בפני הציבור מורכבים מסדרה של יסודות, מעשים, פעולות ומקרים שבעזרתם הוא מבקיע לתודעה. גורמים אלה מושפעים ממקום, מזמן, מחברה ומתרבות נתונים ומוגדרים, אם כי עליהם יש להוסיף כוונה פעילה ויזמת של המעוניין בהפצת חיבור – ובמקרה הנדון, ראש לכולם, היוצר. הרמב"ם פעל ליצירת דריכות לקראת פרסום משנה תורה, היה מעורב בהפצתו, ואף עקב אחרי ההפצה וטיבה במספר מעגלים ובמענה ערני לתגובות שהגיעו אליו. מעשי ההצגה של החיבור בפני הציבור בזמנו מבוססים על הכרה בחיוניות המהלכים הראשוניים של הוצאת חיבור לאוויר העולם. אכן, אף הרמב"ם היה מודע לקביעת הבשלות של החיבור כתנאי להוצאתו לאור.

מהלכי ההחדרה של חיבור וההכרה בו כבר סמוך להוצאתו לאור מחייבים את מעורבותם של סוכנים מתוחכמים ופעילים המבינים את תנאי זמנם, ועל כולם ניצב מנצח מְבִיץ, המפעיל את המעורבים במהלך הזה. יש מחברים שיבחלו בשלב החיוני של הבאת חיבור לתודעת הציבור בן הזמן, אם בשל יחסם להמון, אם בשל הבוז שנלווה לכל מה שאינו מעשה היצירה האינטלקטואלי ואם בשל התחרות ודרכיה – די להם במה שיצרו ושעתם דוחקת למה שברעיון רוח וצריך להשלמה של יצירה. ואולם לא זו הייתה המסורת הספרותית-השיוקית בעולם היהודי (כמו גם המוסלמי) במאות שקדמו לרמב"ם. מחברים, ואפילו כאלה שעמדו בראש מגנזון מוסדי מסודר כגאוני בבל, עשו להפצת חיבוריהם בדרכים שונות, שתכליתן המיידית הנראית לעין (ובכך חשדו בהם החוקרים) הייתה איסוף משאבים לשיבות שעמדו בראשן. ואכן, בזכות פעילות זו הבקיעו החיבורים לתודעת בני הזמן והפכו סמכותיים – הן בקשרים יומיומיים הן בהנחלת המורשת ההלכתית והמחשבתית שדגלו בה. הישגיה של תקופת הגאוניס, גם הספרותיים אך בעיקר הסמכותיים, ראוי שייזקפו אף לפעילות ההפצה האינטנסיבית שהגאוניס נקטו בה.²⁷

27 מנחם בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם (קירואן 800-1057), ירושלים תשנ"ו, עמ' 281 ואילך; הנ"ל, 'שברי איגרות מהגניזה לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 171-209; הנ"ל, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי', תרבות וחרבה בתולדות ישראל בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ראובן בונפיל

הרמב"ם, כאמור, העיד על עצמו שכתב את משנה תורה כחיבור קלסי בראייה למרחוק, וביקש בה בעת גם לענות לצורכי החברה, הזמן והמרחב שבהם פעל. אין אפוא פלא בכך שהוא עשה צעד נוסף בקרב בני זמנו, שימש סוכן לחיבור ונשא את בשורת השינוי גם בהפצתו.

בסעיף הקודם, שהוקדש לתכנים ולצורה של היצירה כשהם לעצמם, עלה הדיוקן האישי של המחבר בדגש אינטלקטואלי, ובכיוון זה הלכו התיאורים המחקריים הרגילים של הרמב"ם. כאן, בדיון במחבר כסוכן של יצירתו, יש לצרף את המעמד ואת המשקל האישי של המחבר. הללו יידונו בסמוך לחתימת הפרק, עם השלמת המניין של מכלול עזרי ההפצה.

1. יצירת ציפיה, מודעות ומוכנות

תחילת חיבורו של משנה תורה הייתה בשלהי שנות השבעים למאה השנים עשרה (1167), אך כבר לפני השלמת הספר יצר הרמב"ם ציפיה לקראת חיבורו, בכמה הזדמנויות. לדוגמה, בהקדמתו לספר המצוות המובאת לעיל כתב הרמב"ם:

ראיתי גם כן שאחבר חבור יכלול כל דיני התורה ומשפטיה עד שלא יהיה דבר חסר ממנו... והיה הנאות אצלי להפיל ממנו האריכות והסמיכות בזכרון בעל הקבלה... לבקשת הקצור. וכן ראיתי שלא אחברהו בלשון ספרי הנבואה... וכן לא אחברהו בלשון התלמוד... אבל אחברהו בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב האנשים.²⁸

בתשובותיו לתלמידי אפרים מצור, בשלהי 1177, ציין הרמב"ם בשבעה מקומות למה שעתיד להיות לפנייהם כשיגיע הספר לידיהם. לדוגמה: '...וכאשר היה בעת הזאת בדקנו בדקות העיון בחיבורנו הגדול... ומחיבורנו הגדול יתבארו לכם כל אלו העיקרים וענפיהם ומה שתלוי בהם'.²⁹

יצירת ציפיה לקראת פרסומו של חיבור מיוחד נרמזת בדבריו גם במקומות אחרים, עוד קודם להפצתו ואף לאחריה. חלקים מן 'החיבור' הועתקו ונשלחו ללומדים עוד קודם לחתימתו. הרמב"ם מפנה למשנה תורה באיגרות ובתשובות רבות לאחר שנכתב החיבור, בעיקר כשנשאל על החיבור.³⁰ יש בכך כדי להעיד

ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 160-161 והערה 55; דרורי, ראשית המגעים (לעיל, הערה 3), עמ' 22-40, 62-64; הנ"ל, מודלים (לעיל, הערה 3), עמ' 158-177; ברודי (לעיל, הערה 23), עמ' 100-134.

28 ראו לעיל, הערה 21.

29 הקובץ נמצא בשו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימנים קיט-קנ; ובאופן חלקי באיגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' קצה-ריז.

30 על משלוח הספר קודם לחתימתו לא נחלקו חוקרים. השאלה שנשאלה הייתה מה נשלח: האם מחצית הספר (קאפח) או ספרים ספרים, שלא כסדר החיבור הסופי (גאנז). ראו: יעקב שמואל שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 562-564.

לא רק על רצון מודע להיות מעורב בהפצה אלא גם על דריכות אישית של מחבר במהלך העבודה ועל המקום שהיצירה תופסת בסדר יומו. ואולם, התוצאה היא החשובה לענייננו – הפצת ידיעות על פרסום של חיבור. הציפייה היא המביאה את הנמענים והצרכנים לשאול על התקדמותה של העבודה על החיבור, דוגמת שאלתם במפגיע של חכמי פרובנס ביחס להשלמת חיבורו האחר של הרמב"ם, מורה הנבוכים.³¹

היווצרותה של ציפייה מעין זו בקרב הנמענים איננה מעשה של שגרה בין מחברים. היא תולדה של מוניטין שיצאו למחבר עוד קודם לכתובת החיבור הנדון או שמועות על הכנת חיבור שיש בו מענה דחוף ומוכר לצורך שעה. במשנה תורה משולבים שני הגורמים יחדיו.³²

2. הכרזה בגוף החיבור

הכרזה על רלוונטיות של חיבור לחברה, למרחב ולזמן נתונים הייתה מדרכי ההפצה המקובלות על מחברים. אם יתקבלו דבריו של המחבר, יזכה החיבור בשני יתרונות: (א) לגיטימיות, שתביא ממילא להתקבלות החיבור; (ב) הפצה רבה יחסית, בזכות ההכרה שמדובר בספר נחוץ. גאוני בכל נהגו לנמק את הרלוונטיות של חיבוריהם במושג 'צורך האומה'.³³ בדומה לכך עשה הרמב"ם: ליסודות התוכניים והצורניים של משנה תורה הוא הוסיף עוד יסוד כדי להעניק לו רלוונטיות היסטורית: צורך הזמן – התמודדות עם הצרות התוכפות בזמנו.

הרלוונטיות של משנה תורה שבה ועולה גם במכתבים שכתב הרמב"ם לאחר שסיים את החיבור.³⁴ ואולם הוא לא המתין להכרזות שלאחר מעשה ובמשנה תורה באים הדברים גם לכתחילה ובמפורש: 'ובזמן הזה תכפו צרות יתירות ודחקה שעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתתרה'. הדברים עולים ביתר שאת מהשוואה בין דיונו של הרמב"ם ברבי יהודה הנשיא בהקדמתו לפירוש המשנה לדיונו בו בהקדמה למשנה תורה. בהקדמה לפירוש המשנה תיאר הרמב"ם את רבי

31 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תקנח.

32 על הצורך בחיבור ראו בסמוך; על מעמדו של הרמב"ם בעת חתימתו, ראו להלן, חלק ב, סעיף 6.

33 ראו: דרורי, ראשית המגעים (לעיל, הערה 3), עמ' 160-161; הנ"ל, מודלים (לעיל, הערה 3), עמ' 185-190; וראו לעיל, הערה 23.

34 איגרת לפנחס הדיין (איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלח ואילך); איגרת ליהונתן מלוניל (שם, עמ' תצט ואילך); איגרות ליוסף בן יהודה (שם, עמ' רנו-רנט, רפה-רפח, ש ואילך); 'איגרת תימן' (שם, עמ' קמ וראו לעיל, הערות 28-29, ובהקדמה לאיגרת, הערה 5 [עמ' עח-עט], שלדעת הרב שילת אין באיגרת זו אזכור של משנה תורה); 'איגרת תחיית המתים' (שם, עמ' שמב); 'שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימנים קסב, קפד (ראו הערת המהדיר שם), קצ, קצו, ריג; תשובות הרמב"ם לאפרים מצור (ראו לעיל, בהערה הקודמת), שלו (אולי מגיב לשאלה שעסקה ב'חיבור'), שסג, תכט, תלו; כרך ד, עמ' 33 (=איגרות הרמב"ם, שם, עמ' תקנט).

יהודה הנשיא כדמות מופת של מנהיג חסיד המסייע ללומדים, שאסף את מסורות הלימוד שנתקבצו עד לזמנו וחיבר מהן את המשנה:

והיה יחיד בדורו ואחד בזמנו, והיה איש שקבץ ה' בו מדות משוכחות וסגולות שהיה ראוי בגללן אצל אנשי דורו שיקראוהו 'רבנו הקדוש', והיה שמו יהודה. והיה בתכלית החכמה ורום המעלה, כמו שאמרו: 'מימי משה ועד רבי לא ראינו תורה וגדולה במקום אחד'. והיה בתכלית החסידות והענוה והרחקת התענוגים, כמו שאמרו גם כן: 'משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא'. והיה צח לשון ומופלג מכל אדם בלשון העברית... והיה לו מן הממון ורוחב היכולת עד שנאמר בו: 'אהריריה דרבי הוה עתיר משבור מלכא'. ולפיכך הרחיב לאנשי החכמה והדרישה, וריבץ תורה בישראל, וקיבץ השמועות והמאמרים והמחלוקות האמורים מאז משה רבנו ועד ימיו. והיה הוא עצמו ממעתיקי השמועה... וכאשר קיבץ השיטות והמאמרים, החל בחבור המשנה, הכוללת פרוש כל המצוות הכתובות בתורה.³⁵

לעומת זאת בהקדמה למשנה תורה מתואר רבי יהודה הנשיא כמי שבא לפתור את משברי הדור:

והוא קבץ כל השמועות וכל הדינין וכל הביאורין והפירושין ששמעו ממשה רבינו ושלמדו בית דין שלכל דור ודור בכל התורה כולה, וחבר מהכל ספר המשנה, ושינוי ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם, ורבצו בכל מקום כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל. ולמה עשה רבינו הקדוש כך ולא הניח הדבר כמות שהיה? לפי שראה שהתלמידים מתמעטים והולכים, והצרות מתחדשות ובאות, וממלכת הרשעה פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלים והולכים לקצוות, חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו כמהרה ולא ישכח.³⁶

ובדומה לכך הגדיר הרמב"ם את מעשהו בדבריו לפנחס הדיין:

לא קדמני אדם אֶתֶר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושה... ודרך החבור להזכיר הדברים הנכונים בלבד... כמו שעשה רבנו הקדוש בחבור המשנה... ואני לא עשיתי פרוש, אלא חבור, דרך המשנה... ודע שאם אני גרמתי לאבד שם החכמים... דרך רבנו הקדוש תפשתי, גם הוא עשה זה מלפני.³⁷

35 הקדמה לפירוש המשנה, הקדמות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' לו.

36 הקדמה למשנה תורה, שם, עמ' כב-כד.

37 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תמ-תמא; ראו: טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 51, 182-187.

הרמב"ם השווה את דרכו לזו של רבי יהודה הנשיא וממילא יצר ציפייה שהיחס לחיבור יהיה כאל זה של רבי. הוא נימק זאת בנסיבות הזמן שבו נוצר החיבור והמקום שבו נכתב – ימים של קשיים המעכבים לימוד מקיף ומעמיק מכאן, והצטברות שפע מקורות שקשה להשתלט עליהם מכאן.

3. העתקה ומשלוח

העתקה סמכותית לצורך הפצה ולימוד נאות היא מהלך חיוני במערכת היצירה של חיבורים. כך אמנם תיאר הרמב"ם את מעשהו של משה רבנו באחרית ימיו: 'וכאשר היה לפני מותו – ניגש לכתובה, וכתב שלשה עשר ספר תורה גוילים, כולם, מבית "בראשית" עד למד "ישראל", ונתן ספר לכל שבט ללכת בדרכיו, והשלשה עשר נתנו ללוויים, ואמר להם: "לקח את ספר התורה" וכו'.'³⁸ ובדומה לכך כתב בהקדמה למשנה תורה: 'כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו, ונתן ספר לכל שבט ושבט, וספר אחד נתנהו בארון לעד.'³⁹

לשיטת הרמב"ם, מערכת ההוראה מבוססת על הספר הכתוב. החיבורים הנכתבים, המועתקים והמופצים מיועדים להילמד ברבים, כדרך שעשה משה ודרך שעשה רבי יהודה הנשיא: 'והוא (=רבי יהודה הנשיא) קבץ כל השמועות וכל הדינין וכל הביאורין והפירושין ששמעו ממשה רבינו ושלמדו בית דין שלכל דור ודור בכל התורה כולה, וחבר מהכל ספר המשנה, ושניו ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כולם, ורצו בכל מקום'.⁴⁰ ואולם גם מי שלא הפיצו את חיבוריהם לימדו מן הספר. למחברים היה עותק אישי של ספרם ובעזרתו של עותק כתוב כזה לימדו את תורתם ברבים: 'ומימות משה ועד רבינו הקדוש לא חברו חבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל פה, אלא בכל דור ודור ראש בית דין או נביא שיהיה באותו הדור כותב לעצמו זכרון בשמועות ששמע מרבותיו, והוא מלמד על פה ברבים'.⁴¹

הנחת נוסח כתוב של ספר אין בה די ויש למצוא דרך להעתיקה ולהפיצה, ובדרך זו נקט הרמב"ם במשנה תורה. מתוך כבוד לנוסח הסופי שבידו, פיקח הרמב"ם על העתקות נוספות שהופצו לרוכשים, כדבריו באיגרתו לחכמי לונגיל (משנת 1200) על חכמי תימן: 'וכבר נתנדבו מהן אנשים בעלי ממון, יברכם אלהינו, ושלחו אלינו שלוחים, וקנו שלושה נוסחאות מן החבור וכתבו נסחא בכל גבול וגבול, הוא שהאיר עיניהן ותקן מעשיהן, עד הדו'.⁴²

העמדת הטפסים שלו, נתינת אישורי ההעתקה והמעקב אחר העתקות סמכותיות של החיבור, דוגמת אלה שנשלחו לתימן, הנזכרים בדברי הרמב"ם עצמו, מעידים על מודעות וקשר עם קהילות ישראל. כעשר שנים לאחר פרסום החיבור היו בידי

38 הקדמה לפירוש המשנה, הקדמות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' כח.

39 הקדמה למשנה תורה, שם, עמ' ד; שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן קנד.

40 ראו לעיל, הערה 36.

41 הקדמה למשנה תורה, שם, עמ' כ-כב.

42 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תקנט.

נתונים על מהלכי ההפצה: 'שכבר הגיע אלי כתב חכמי צרפת וזולתם בשמותם, מתפלאים ממה שנעשה, ומבקשים אותו בשלמותו, וכבר נתפשט לקצוי הישוב'.⁴³ משמע שעותקים של חלקים מן הספר הגיעו לידיהם והם מבקשים עתה עותק שלם ממקור סמכותי. הם פונים אל המחבר, וממנו אפשר לצפות גם להעתקות של חיבורים אחרים מפרי עטו ואפילו לתרגומם, כבקשת חכמים פרוכנסליים מן הרמב"ם לתרגם את מורה הנבוכים ולשלוח להם את החלק השלישי שלו.⁴⁴ מעיראק הגיעו ידיעות על קליטתו של החיבור בציבור הלומדים. מסדרת שאלות שהעלה יוסף בן אבי אלכ"ר אבן ג'אבר, 'נתבאר לנו מכתבו שיש לו השתדלות חזקה על תלמוד תורה ושהוא הרבה מתעסק בפרושנו למשנה ושאינו מבין החבור שחברנו שהוא בלשון משנה וזכר לנו גם כן ששמע מתלמידי חכמים ש"צ שיש שם בבגדאד שתפשו עלינו אותם הדברים שזכרם ובקש להשיב עליהם'.⁴⁵ בבגדאד, כבקהילות רבות אחרות, עסקו בהלכות של משנה תורה גם בשער הישיבה. הדברים באים לידי ביטוי בחילופי איגרות בין הרמב"ם לר' אברהם הכהן ובפולמוס ההלכתי שהתעורר בשנים 1190-1193 בין הרמב"ם לשמואל בן עלי, בסוגיית נסיעה בנהרות גדולים בשבת.⁴⁶

האחריות להפצת העתקות נאותות של החיבור, גם במצרים, נתפסה כעניינו של הרמב"ם, בדומה לפנייתו המעזה של דיין באלכסנדריה, כנראה בשנות השבעים למאה השתים עשרה, המתייחסת לפירוש המשנה. הפונה, מאיר בר הלל ביר' צדוק אב, תבע מן הרמב"ם החזר כספי בגין שינויים שיוזם הרמב"ם בדרכי הניהול של הקדשות הקהל. מאיר ביקש-פקד במכתבו לרמב"ם שאם יוחזר לו הממון שתבע: 'בבקשה ממך... הוצא את הכסף על סופר ונייר להעתקת כל חיבורו החשוב על כל המשנה'; מאיר אף הכתיב את סדר ההעתקה (שלא כסדר המשנה).⁴⁷ מספר העתקות מן הטופס האישי של הרמב"ם נעשו במצרים וזכו לחתימתו. בראשית הדברים הזכרנו העתקה שרב יוסף ראש הסדר מתכוון לעשותה מעותק מוסמך; ובטופס של ספר המדע וספר אהבה המצוי באוסף הנטינגטון באוקספורד מופיעה בשוליו החתימה: 'הוגה מספרי אני משה בן מימון זצ"ל'. העותקים המוסמכים הללו היו מצויים בכמה קהילות: בחלב, באלכסנדריה, בירושלים, בצפת

43 איגרת ליוסף, שם, עמ' שא-שב.

44 שם, עמ' תקנח.

45 שם, עמ' תח.

46 בגדאד: תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימנים שח-שי; תוספות ותרגום חדש, שם, ג, עמ' 171-177; ד, עמ' 16-22; איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שפכ-שצד. הקליטה של הספר וההתייחסות המפורשת אליו: שו"ת הרמב"ם, שם, סימנים, לח, טו, קס, ריז, רנב, ש, שטו, שלב, תמז, תסד.

47 שלמה דב גויטיין, 'מכתב אל הרמב"ם בענייני הקדשות וידיעות חדשות על צאצאיו הנגידיים', תרכ"ז, לד (תשכ"ה), עמ' 235-236; מרים פרנקל, קהלת יהודי אלכסנדריה בתקופה הפאטמית ובתקופה האיובית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, א, עמ' 139-147; וראו להלן, הערה 81.

ובמרסיי. הופעתם של חמישה עותקים כאלה, ובהם אישורו של המחבר, מצביעה על מעמדו של החיבור בעיני בני זמנו של הרמב"ם, על מודעותו של המחבר לרמת ההפצה, ועל אמיתת טענתו של הרמב"ם כי 'החיבור' זוכה להכרה ולעניין.⁴⁸ ההערכה שמעמדו של משנה תורה הלך וגבר כבר סמוך לחיבורו עולה לא רק ממרחב התפוצה ומן הטפסים המועתקים מן העותק האישי שלו (שלא שרד ולא הגיע לידינו) ובאישורו, אלא גם מדרכי ההעתקה של החיבור. סופר מיומן, דוגמת יפת בן שלמה הלוי או שלמה בן שמואל הדיין (מחוגו של הרמב"ם), העתיק את החיבור מעותק כלשהו, ולאחר השלמת ההעתקה היא הושוותה לעותק המקורי. זוהי פעולה מהירה מהעתקה מן המקור: היא מאפשרת ביצוע כמה העתקות בעת ובעונה אחת ושומרת על העותק המקורי שלא יינזק. לאחר השלמת ההגהה זכה העותק המוגה באישור המחבר והפך לעותק סמכותי שרבים ביקשו ללמוד ממנו. עותקים שכאלה הפכו לעותקי מופת, דוגמת זה שהיה בידי משפחת הרמב"ם כחלב ונשא כתובת הקדשה שכתב הרמב"ם:

זה החבור היה לתלמיד מבין הרבה עוסק בתורה לשמה ביום ובלילה שמו מ' אלעזר ז"ל ולת' (=ולתלמיד) בר פרחיה ס"ט >והיה ותיק ביותר ומדקדק במעשיו ובחכמתו ומת בקוצר שנים בעון הדור ירצה אלהי פעלו ויתן חלקו עם יודעיו < וצוה זה התלמיד ינוח ויעמוד לגורלו שיהיה זה החבור כולו מונח תחת יד בית דין לעולם לא ימכר ולא יגאל ולא יזכה בו אדם אחד לעולם אלא יהיה מוכן ועומד לכל התלמידים להגיה ספריהם (ממנו) לא לקרות בו תמיד ולא לכתוב ממנו אלא כל הרוצה [להגיה] ספרו ישאל ספר שירצה (=כרך מספרי משנה תורה) מבית דין ויתן משכון כנגד דמיו בבית דין עד שיגיה ספרו ויחזירו. ומצוה לקיים דבריו ואניש א[ל] יהי משנה צואה זו וכתב[ו] משה[ן].⁴⁹

48 שמחה אסף, 'ביקורת על: ש' אטלס, קטעים מספר יד החזקה לרכנו משה בן מימון, לונדון ת"ש', קרית ספר, יח (תש"א), עמ' 150-153; סלימאן דוד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, לטשוורת תשי"ב (מהדורת צילום: ירושלים תשמ"ט), עמ' 30-32; ולאחרונה: שלמה זלמן הבלין, 'הנוסח המוגה והעיקרי של משנה תורה לרמב"ם', במהדורתו למשנה תורה להרמב"ם – מדע ואהבה, ירושלים וקליבלנד תשנ"ז, עמ' 21-26; רמב"ם, מהדורת שילת, עמ' ג-ו, טו-טז; מנחם בן-ששון, 'ספריית בית הרמב"ם וקהילת חלב', חלב – העיר והקהילה, קובץ מאמרים, בעריכת מרים פרנקל ויום טוב עסיס [כדפוס].

49 כתב ההקדשה נדון לרוב בספרות המחקר, ויוחס לרמב"ם. ראו: צבי הירש עדלמן ויהודה דוקעס, גנוי אקספרד: ספר כולל פיוטים ושירים ממשוררי ספרד הקדמונים, נאספו בבית אוצר הספרים אשר בעיר אקספרד, לונדון ת"ר (מהדורת צילום: ירושלים תש"ל); ששון (לעיל, הערה 48), עמ' 6 וטבלה xxv; הבלין (לעיל, הערה 48), עמ' 21-26. להשלמת חתימתו של הרמב"ם על מסמך זה, ולקשרי המשפחה, ראו: מדרכי עקיבא פרידמן, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד),

בצוואתו של אלעזר בן פרחיה, מקרובי הרמב"ם, ישנן עדויות בנות זמנו של הרמב"ם על דרכי ההפצה של הספר בחסות המחבר ועל המעמד הקנוני של החיבור – שצריך לעותק מופת כדי שלא יכלו הגרסאות המהימנות שלו. הרמב"ם עקב אפוא אחרי ההעתקה (שנעשתה בידי יפת בן שלמה הלוי, סופר מקצועי ומהימן), העיד על ערכה של ההעתקה בחתימתו, ובמקרהו של עותק מסוים זה שימש הרמב"ם גם נאמן לעותק. אין זו נאמנות שנועדה למנוע שימוש בעותק, שהרי הוא נמסר לבית דין לשימוש הכול, אלא להפרכתו לעותק מופת, לצורכי הגהה, ולא לטופס ללימוד.

4. העברה לחוג קרוב ומשפיע

ההקדשה שכתב הרמב"ם לטופס של אלעזר בן פרחיה מצביעה גם על מהלכי ההפצה שנגטו כדי להוציא את שמעו של משנה תורה. הראשונים לקבל עותקים היו תלמידים, קרובי משפחה ותלמידים לשעבר שכיהנו בעמדות מפתח. הרמב"ם העיד על עצמו כי משנה תורה נלמד בבית המדרש שלו, ואף בני דורו מעידים על כך. ואלה דברי בנו:

כמו זה אירע לרבנו (=רמב"ם) עם איש אחד, שהיה בא מאלקאהרה למצר (=פסטאט) לבית מדרשו... וכשנכנס למדרש עסקו בהלכה מהחיבור, ופירשה (=הרמב"ם) לתלמידים לפי פשוטה והוראתה, והיו על אותה ההלכה מאמרים בתלמוד, ופנה אותו העוסק בתלמוד אל רבנו, ורצה שיביא מה שנאמר בה [בתלמוד], ואמר ז"ל, משיב לו, ככה: אילו היתה כוונתנו שנפרש את החיבור בתלמוד – למה חיברנו חיבור?⁵⁰

הרמב"ם גם ציפה שתלמידו יוסף בן יהודה ילמד, ישנן בעל פה וילמד את החיבור, כדבריו המפורשים באיגרת אליו: 'וכבר העידותי בו (=בך) שלא יתשל עד שישג החיבור כלו ויעשהו לספרו וילמדוהו בכל מקום להפיץ תועלתו'.⁵¹ ובהמשך דבריו באותה האיגרת העמיד הרמב"ם על מעלת לימוד 'החיבור' לעומת התלמוד. העיסוק האינטנסיבי במשנה תורה היה נחלת בני משפחה כקרובים אחרים. ראשון להם בנו ר' אברהם (ראב"ם). במקור שהובא לעיל בסמוך ציין מי שלמד בבית המדרש של ר' אברהם את המסורת החיה שהעביר ר' אברהם לתלמידיו – כיצד נלמד משנה תורה בחוגו הקרוב של הרמב"ם, מה היה הערעור עליו בסמוך לחיבורו ועד כמה הייתה תגובת האב תקיפה ועקרונית. בחיבוריו של ר' אברהם

עמ' 271-297, ובמיוחד עמ' 295-297 (ובעיקר בשני העמודים האחרונים של המאמר; בעת ביקור באוסף גינזבורג שבספריית לנין במוסקבה מצאתי עותק של אחד מן הכרכים ובו צילום של כתב ההקדשה). (הרב קאפח התייחס לדברי הבלין בכרך האחרון של משנה תורה [שופטים, ב] במהדורתו [לעיל הערה 48], עמ' ט-י.)

50 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' רנד-רנה.

51 שם, עמ' רנז; וראו להלן, הערות 78-79.

הוא שב ונוזק למשנה תורה כיוצר הנסמך על מקורות קרובים אליו, שגורים על פיו וסמוכים ל'שולחן העבודה שלו'. הראב"ם מצביע על בעייתם של המעיינים עיון שאינו נאות במשנה תורה ומעיר כל כך:

ולא טרחנו להביא את הראיות האלה אלא בשביל מי שאינו סומך על החבור משנה תורה אלא מבקש הוכחות מדברי רבותינו ז"ל, שהם העיקר שממנו מתפרנס כל מי שבא אחריהם ולולי זה הרי הענין ברור בתוך החבור באפן שאינו זקוק לשום באור, והוא מה שאמר ז"ל בפרק העשירי מן הלכות אישות (הלכה ח') בעיקר כתובה דינרים אלו לא תקנו אותם וכו'.⁵²

הדיין שנתלה בלשון החבור בלי ספק קרא את החצי הראשון שנזכר בו הדין הזה והניח האחרון, ובצדק יאמר לו שפיל לסופיה דקרא ויתבונן נא זה התולה את עצמו בלשון החבור בטעם שהזכיר בדין זה.⁵³

ההיכרות המעמיקה עם כתבי אביו והקשר אליהם לא נבעו מפניות של שואלים ומן הצורך להשיב להם. כתבי הרמב"ם שימשו לו מחוז ראשון לבסס עליו מקור של הלכה או רעיון מחשבתי, והוא נתלה הרבה בכתבי אביו ובמסורות שלו. שליטתו של ר' אברהם במקורות אלה בולטת במיוחד בהתייחסויות שבדיעבד. התייחסויות אלה נבעו מכך שרבים פנו אליו, כראותם בו שומר משמרת אביו, המכיר את החיבור היכרות סמכותית. דברי ר' אברהם הם החשובים שבמקורות, מחוץ לכתבי הרמב"ם, המתארים את דרכי העדכון של משנה תורה, את חזיתות המאבק של אביו, את הטקסט הנקי של כתבי אביו ולעתים אף את ההסבר הנכון והסמכותי להבנת הלכה במשנה תורה. הוא אף שאף לכתוב ספר שכינהו 'ספר הבאור לעקרי החבור'.⁵⁴

בארבעים ושבע התשובות שהשיב ראב"ם לשאלותיו של דניאל הבבלי על משנה תורה ניכרת מסורת היה זו היטב.⁵⁵ די במספר דוגמאות להמחיש את האמור:

ואנא לא מחכמה דאית בי אבל זכות אבות גרמה להן לתקן דבריהם ולא הניחו פתחון פה עליהם כבר תקן אבא מארי זצ"ל הספר שלו בכתב ידו כך:

- 52 תשובות ראב"ם, סימן פב, עמ' 115-116.
- 53 שם, סימן צז, עמ' 146; וראו דוגמה נוספת, אחת מני מרביות, להלן, הערה 57.
- 54 ברכת אברהם, סימן ה; תשובות ראב"ם, סימן קכד, עמ' 210, והערות המהדיר לסימן ח.
- 55 התשובות להשגות על משנה תורה רוכזו בברכת אברהם; בנוסף לאלה השיב ראב"ם לשאלות על ספר המצוות, והללו באו בקובץ מעשה נסים (בער גולדברג, ספר מעשה נסים. פריש תרכ"ז). ראו: כהן (לעיל, הערה 20), הערה 9: 'שני קבצים אלו יצאו לאור על ידי בער גולדברג... לגבי שמותיהם של קבצים אלו יש לציין שהם ניתנו על ידי המו"ל הנ"ל על שם התורמים: אברהם אלכירט כהן ונסים שמאמה... קובץ התשובות "מעשה נסים" הוא למעשה צירוף של שני קבצים; בסוף התשובה החמישית מסתיים החלק הראשון של קובץ התשובות בעניין ספר המצוות העוסק בתשובות לשאלות בעניין השורשים'.

כל אוכל מן הפסח אינו אוכל אלא בחבורה אחת והספרים שלכם לא הוגהו יפה ולפי זה התקון הדברים כולן הולכים על שורה אחת כר' יהודה... תקנו הספרים שלכם שכבר חזר בו ז"ל ותיקן הספר שלו בידו כך. לא הגיהו הספרים שלכם בטוב וכמדומה לנו שקודם שתיקן אבא מארי זצ"ל הלכה זו העתיקו אותו... ומכל מקום נוסח דבריו המתוקנים בכתב ידו כך בכסף או בשטר או בביאה ושלשתן דין תורה. במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור בחייך אמור לי מאחר שדבריו מופלאים בעיניך עד שלא תבין בדקדוק עניניהם למה תמהר להקשות עליהם ותראה בדבריך כאילו אתה מתעתע בהם ואני אומר לך מי הכניסך לכך עד שנוקשת באמרי פיך דמית שאבא מארי זצ"ל נעלמה ממנו אותה הבריתא שהבאת בקושייתך ושנגלה לך סוד שלא נגלה לו ואתה לא הבנת ענין דבריו ומפני זה נראה לך דאיכא קושיא עליו... ועלה בלבך שאותה הבריתא לא ידע אותה או שמא שכח אותה וראוי היה לך לעיין בדבריו בהלכות תמורה ותראה אם זה הטמון שנגלה לך מפורש בדבריו או לא ואם תמצא אותו מפורש בדבריו תתבונן אם חכם גדול כמותו יסתר דבריו זה את זה והוא לא ידע, או לא, ואחר כך אם לא יתבאר לך דקדוק דבריו תשאל על עניניהם או תקשה עליהם מהם ונפרש לך.⁵⁶

ר' אברהם הוסיף והביא בפני דניאל הערה מתודולוגית ועקרונית על כך שאינו בקיא בדברי אביו:

ולמה נתמה שלא התבוננת בהלכות תמורה (ד, יא) שזה פילפול יתר שאין אתה מתבונן בדברי החבור אלא במקומות שהן בענין תלמודך ראייה לזה שזה שמלאת העולם בקושיות הקשים עליך אינן אלא בענין מסכתות שאתה מתעסק בהן הרבה לתמוה שלא התבוננת בדבריו בספר מצות שנתעסקת בקושיות עליו גם הוא, הלא הדברים מפורשים בו ונוסח ספרא הפלא בעיניך כתוב בו במצות מאה ושבע ממצות לא תעשה אין זה אלא תמה גדול לבעלי החכמה ולעולם לא סתרו דבריו זה את זה.⁵⁷

בתשובות ששרדו מראב"ם יש יותר משלושים שאלות שנשאל על משנה תורה ובהן רבות על ענייני נוסח והסבר נאות: 'וכבר באר זה רבנו זצ"ל בפרק הששי מן הלכות מלכים ומלחמותיהם] וזהו נוסח דבריו... ומה שנמצא בספר מצות הוא טעות של היסח דעת במרוץ הכתיבה. וכבר תקנתיו עכשיו בנוסח זה... ותקן גם אתה לפי זה...'⁵⁸

ר' אברהם מרבה להזכיר במפורש את משנת אביו, הן לכתחילה הן ברעבד.

56 ברכת אברהם, סימנים ח, לא, מד, מו.

57 שם, סימן מו.

58 תשובות הראב"ם, סימן סד.

ואולם לענייננו חשובה יותר התייחסותו הבלתי מפורשת לאב: זו הבאה מאליה, מתוך שגרה, הואיל וחיבוריו של אביו היו מקור ראשוני ללימודיו. בחינה מדוקדקת מעלה כי מאות פעמים נסמך רמב"ם על דברי אביו במשנה תורה בלי שהזכיר את מקורו.⁵⁹ מקרים אלה מעידים על מידת ההטמעה העמוקה של משנת האב במורשת היצירה הרוחנית של בנו.

הלימוד במשנה תורה והקשיים שהציב בפני הלומדים עולים מתיאור חי של הרמב"ם באיגרתו לר' פנחס הדיין מאלכסנדריה: 'בא אלי הדיין החסיד וקונטרס מן החבור בידו, יש בו הלכות רוצח מספר נזיקים, והראה לי הלכה אחת, אמר לי: קרא זו. קראתי אותה. אמרתי לו: מה ספק יש בזו? אמר לי: באי זה מקום נאמרו דברים אלו?'⁶⁰ הרמב"ם מתאר בהמשך דו-שיח שממנו עולה כי הדיין החסיד בדק, קודם שהגיע אליו, הן בבבלי הן בירושלמי הן בתוספתא על אתר ולא מצא את המקור. זו הייתה כנראה דרך העיון אצל המקורבים.

לימוד יסודי של כתבי הרמב"ם משתקף גם בכתביו של מחותנו של הרמב"ם, חותנו של ר' אברהם, ר' חננאל הדיין החסיד (ואולי היה הוא 'הדיין החסיד', ולא יצחק בן-ששון, שהגיע לברר את ההלכה האמורה מספר נזיקין). דרכו של ר' חננאל דומה לדרכו של ר' אברהם בהישענו על הרמב"ם, אם כי לא באותה עצמה. הן בחיבוריו ההלכתיים של רבנו חננאל הן בחיבוריו ההגותיים הוא נסמך על הרמב"ם, לעתים במפורש ולעתים אגב דיבור וללא אזכור מקורותיו. החיבורים ההלכתיים משקפים שילוב מרתק של ישן וחדש בגיבוש מסורות ההלכה במצרים בדורו של הרמב"ם ובראשית הדור שאחריו. תכנית הלימודים בבתי המדרש נותרה בעינה והרי"ף עדיין תפס את המקום המרכזי בלימוד, אלא שהביאורים לרי"ף הלכו ונשענו יותר ויותר על משנה תורה והתייחסו אליו. לדוגמה, בפירוש ר' חננאל לרי"ף למסכת עירובין שימש משנה תורה אחד ממקורותיו החשובים ביותר: הוא מביאו בסתם, במקום פירוש; נעזר בו להשלמת דברי הרי"ף ומבאר את מהלכן של סוגיות על פי הרמב"ם; ומשתמש בלשונות הרמב"ם, ואף בפירוש הרמב"ם למסכת זו. דרכו הגיעו לידינו מובאות מפירוש הרמב"ם לעירובין. מגמה דומה אפשר לראות גם בפירושו של ר' חננאל למסכת קידושין (ואולי חיבר אף פירוש למסכת שבת, ואף בו מסתמנת מגמה דומה).⁶¹

59 ראו להלן, עמ' 173-201, הנספח שהכין מר כרמיאל כהן.

60 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תמד-תמה.

61 יוסף ינון (פנטון), 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 77-107; Paul B. Fenton, 'A Judeo-Arabic Commentary on the Haftarat by Hanan'el ben Semu'el(?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 27-56. על אזכורי הרמב"ם בחיבוריו ההלכתיים של רבנו חננאל, ראו: יצחק סונא (מהדיר), פירוש על הרי"ף, מסכת קידושין, רבינו חננאל בן שמואל, ירושלים תשל"ה, עמ' 18-20; משה יהודה הכהן בלוי, פירוש רבינו חננאל ב"ר שמואל על מסכת קידושין, ניו-יורק תשל"ל, עמ' טו; שלום קליין (מהדיר), פירוש רבינו חננאל בן שמואל על מסכת עירובין, ירושלים-קליבלנד

תלות רבה במשנה תורה מצויה גם אצל קרוב משפחה אחר, רבנו פרחיה בן נסים, בפירושו למסכת שבת, ואף בחיבורים אנונימיים לפי שעה, מחוגי תלמידיו, העולים מן הגניזות. הללו, בני חוגו של הרמב"ם, מפרשים עוד בחייו ובסמוך לפטירתו את החיבור הקנוני ביותר בקרב היהודים בתקופה זו, הלכות הרי"ף, באמצעות חיבור שהפך קנוני זמן קצר לאחר שנתחבר, משנה תורה.⁶² משנה תורה לא הפך לספר היחיד שנלמד בכתי המדרש בזמנו של הרמב"ם, ואף לא בבית מדרשו של הרמב"ם עצמו בפסטאט.⁶³ ואולם צירופו לחיבור

תשנ"ו, עמ' 21-24. וראו גם הקטע האוטוביוגרפי אצל: Eugen Mittwoch, 'Ein Geniza-Fragment', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 57 (1903), pp. 63, 65; בן ציון דינור, ישראל בגולה, ב, ד: כלל ישראל – הרמב"ם והפולמוס על ספריו ועל לימוד החכמות ועלייתה של הקבלה, ירושלים ותל אביב תש"ל, עמ' 12-13, מס' יז (הזיהוי שהמחבר הוא רבנו חננאל נעשה בידי יוסף ינון, ודווח בהרצאה באקדמיה הישראלית הלאומית למדעים, בערב עיון בנושא הרמב"ם וגניזת קהיר, יום חמישי, כ' באדר ב' תשס"ה [31 במרס 2005]); ובמאמרו המתפרסם *Maimonidean Studies* כרך ה (בדפוס). מר כרמיאל כהן העירני כלהלן: פירוש רבנו חננאל למסכת שבת פורסם בידי אברהם נפתלי צבי רות, 'מפירושי רבינו חננאל בן שמואל על הרי"ף למסכת שבת – קטע מאוסף ארצהרצאג ריינער בוניה (הספריה הלאומית)', אודים, יג (תשמ"ט), עמ' 53-86 (רובו של המאמר הוא צילום קטעי הגניזה של הפירוש לשבת מאוסף ארצהרצאג-ריינר בוניה H 97). הייחוס לרבנו חננאל מופיע בשם הרב בנדיקט כהשערה ('ברם הפרופ' בנדיקט כתב אלי [כ"א תמוז תשמ"ט] ש"עולה על הדעת שמא הם מפירושו של ר' חננאל בר' שמואל, שפירושו על הרי"ף קידושין מצוי בדינו"; שם, עמ' 56). גם הרב רות עצמו אינו משוכנע כלל וכלל בזיהוי ('סוף כל סוף יש לי הרבה היסוסים בדבר זיהוי המפרש בקטע ו"אין ולא ורפיא בדי"; שם, עמ' 57). מאמרו של הרב רות פורסם במרחשוון תשמ"ט, ודבריו הנ"ל וכן דברי הרב בנדיקט במכתבו נכתבו בסוף שנת תשמ"ח (ראו שם, עמ' 58). באותה שנה (תשמ"ח) פורסמו שני ספרים הדנים בקטע הגניזה הנ"ל (והרב רות לא התייחס אליהם): (א) רוב ספרו של א' כהנא-ליברמן, שרידים מפירושי הראשונים על התלמוד והרי"ף למסכת שבת מגניזת קאהיר, ברוקלין תשמ"ח, הוא ההדרה של קטע הגניזה שצולם במאמרו של הרב רות זמן קצר לאחר מכן. הרב ליברמן מכנה פירוש זה 'פירוש האמיתי לר' פרחיה ב"ר ניסים'. (ב) באותה שנה, לאחר שהוציא הרב ליברמן את ספרו, הוציאו שושנה והירשפלד את 'פירוש רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת' (ראו בהערה הבאה). בסוף המבוא ('אחרית דבר', עמ' כו-כז) הזכיר הרב שושנה את ספרו של הרב ליברמן שיצא זמן מה לפני כן. אף הוא מתלבט אם אכן קטע הגניזה הנ"ל (כמו גם קטעי גניזה אחרים) הוא לרבנו פרחיה או לרבנו חננאל בן חושיאל או למחבר אחר. לפיכך, לא ניתן לשייך לו באופן חד משמעי את הפירוש לשבת.

62 ברוך חיים הירשפלד ואברהם שושנה, פירוש על מסכת שבת לרבינו פרחיה ב"ר נסים, ירושלים תשמ"ח, עמ' יא-יב (קטע זה הוא מן המבוא לספר, מאת אברהם שושנה); אברמסון (לעיל, הערה 26).

63 כדבריו המפורשים: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלח-תלט (להלן, הערה 70). וראו הסברו של פרידמן (לעיל, הערה 6), עמ' 523-525; וכנגדו, דברי ישראל

הקנוני בעיניהם של בני הזמן, ספרו של הרי"ף, לשם הסבר או השוואה, הוא מן הסממנים המקנים למשנה תורה מעמד קנוני. כשם שהמעתיקים והמפיצים משמשים נשאים טכניים (technical carriers) לחיבור, כך משמש לו הרי"ף נשא סמכותי (authoritative carrier) ונשא קנוני. אין פירוש הדבר ביטול של החיבור האחד ותלות מלאה בחיבור האחר אלא, כפי שראינו בדברי רב יוסף ראש הסדר, שימוש בשני חיבורי יסוד כדי לבאר האחד את זולתו, ובעיקר כדי לכוון ולהדריך את הלומדים בהבנת עולמם המסורתי.⁶⁴

זיקה זו בין שני חיבורים – זה הקנוני המשמש נשא לזה ההופך קנוני – מצויה לא רק בחיבורי הפירושים לרי"ף כי אם גם בשרידי חיבור נוסף. חיבור זה בא להצמיד דרך שיטה את דברי הרמב"ם לרי"ף, ולא לשם פרשנות אלא כדי להצביע על מראי מקום במשנה תורה ללומדים הרוצים מקבילות בעת קביעת פסק הלכה והרי"ף או הגמרא בידיהם. המחבר מציין את המקבילות או את היעדרן: 'ואינה בהלכות'.⁶⁵

מן הדוגמאות האמורות מצטייר גרעין הגיבוש של קהילת הספר – חבורה שלמדה את משנה תורה ועשתה להפצתו. קהילת ספר זו אינה ערטילאית, חרף היותה פזורה על פני ארצות רבות. היא ראלית משום שרבים מחבריה קשורים למחבר בהיותם קרובי משפחתו, תלמידיו או נושאי משרות מטעמו. קצתם הכירו איש את רעהו ואחרים הכירו משמועה, אך דמותו של הרמב"ם מצרפת אותם לקהילת נאמנים שחיבור משנה תורה משמש לה תו היכר בחיי היומיום: אותו ילמדו, ממנו יצטטו, עליו יבססו פסקי הלכה ודברי הגות ועל פיו יתנהגו.⁶⁶

משה תא-שמע, 'פירוש הרמב"ם לתלמוד – חידה ודרך פתרונה', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 312-313; וראו דבריו בהערכת הרי"ף, שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רנא.

64 לעיל, הערות 5, 26.

65 אברמסון (לעיל, הערה 26), עמ' 7 (קטעים מהחיבור, שם, עמ' 11 ואילך). ראו גם דברי רבנו חננאל בפירוש לקידושין: 'אמ' חננאל בר שמואל נ"ע קודם הלכה זו נאמרו הלכות אחירות ולא הזכירם הרב רבי יצח' ז"ל ור"מ ז"ל זכר אותם בחיבור וראיתי לזכור אותם ולפרש אותם; ובהמשך שם הוא מונה חמש הלכות (עמ' כז).

66 ראו להלן, פרק ג, סעיף 1, על היווצרות חוג דומה בפרובנס ודרכי חיזוקו וגיבושו (הרמב"ם מבקש מר' יהונתן שימשיך בלימוד הביקורתי של 'החיבור', ראו: שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שי). מר כרמיאל כהן הפנה את תשומת לבי לדוגמה מעניינת ביותר, היציאה בליל שבת עם ציצית בניגוד לדעת הרי"ף (ראו: שם, סימן רכ, עמ' 390-393), וכתב לי כדלהלן: 'יש לציין שדעתו זו של הרמב"ם היא הלכה למעשה המפורסמת בדרכים, שהרי אם הרמב"ם כותב: "וכך אנו עושים וכך הורינו תמיד", משמעות הדבר היא שהרמב"ם עצמו יצא בציצית בליל שבת (נראה לי שלזה מכוונים הדברים ולא לטלית המצויצת הכרוכה על המצנפת) וכך נהגו ההולכים בעקבותיו. אין זו מחלוקת שבאה לידי ביטוי ברשות היחיד אלא ניכרת היא ברשות הרבים'.

5. שילוב משנה תורה בתכנית הלימודים ושינונו בעל פה קביעת חיבור בתכנית לימודים ממסדית היא מן הנתונים המעידים שהחיבור זכה למעמד קנוני בעיני קובעיו ובעל סיכוי להתקבל לעולם העיון והמעשה בעקבות כניסתו לתכנית הלימודים.⁶⁷ משנה תורה עבר תהליך מעין זה עוד בחיי הרמב"ם. העדות מימי ר' אברהם בנו, שהובאה לעיל, מספרת על לימוד של החיבור בבית מדרשו של האב (כמו גם של הבן). לכך מצטרפת עדות נדירה, אף היא מגניזות קהיר, של תלמיד היושב לפני רבו ולומד את משנה תורה על ידי העלאה של סדרת שאלות להבהרה לפני המורה – הרמב"ם. התלמיד האנונימי מציין לעצמו ברשימותיו לא את שאלותיו למורה אלא את התשובות שקיבל: 'ואמר... י"צ... אמר... רבנו... יחי לעד'.⁶⁸

תמונה דומה על הלומדים בספר משנה תורה כסדר לימודם מופיעה גם בתשובות הרמב"ם: 'שאלה ויורנו הדרתו, התלמידים קבעו להם עתים ללימוד החבור ונתעוררו להם קושיות ומבקשים ממעלתו לבארן. והוא מה שהזכיר בהלכות תעניות'.⁶⁹

מעדויות על שיעורים אחרים שלימד הרמב"ם עולה ששילב בין תורת הרי"ף לבין תורתו. שילוב כזה משתקף בדבריו לפנחס הדיין שבהם תיאר את סדרי הלימוד של תלמידיו. אלה למדו משנה תורה כבסיס ללימודים ואלה למדו רי"ף או גמרא: 'היודע עד שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו אצלי חבורי אלא שנים או שלושה אנשים [למדו] מקצת ספרים, ורוב התלמידים רצו ללמוד הלכות הרב (=הרי"ף) ולימדתי אותם כמה פעמים כל ההלכות, וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא, ולימדתי אותם מסכתות אשר שאלו'. דברים אלה כתב הרמב"ם בעקבות ביקורתו של פנחס הדיין, שגם ממנה עולה שיש הלומדים בספר משנה תורה ללא תשתית חזקה בתלמוד: 'ודברי חבורך מאירין לעולם... שלומדין ואינן יודעין מה לומדין'.⁷⁰ מן הגניזה עלו עדויות על לימוד בבית מדרשו של הרמב"ם המשלב תלמוד, רי"ף ומשנה תורה,⁷¹ דוגמת: 'פירוש ממה ששמענו מן מרנא ורבנא משה הרב הגדול ביש' ש"צ מן [בבא] קמא' (במקור כתוב בערבית); 'ונשאל רב' משה ש"צ... וענה ואמר'. ובדומה לכך ניתן להסיק מפירושים אנונימיים לרי"ף למסכתות שונות: בבא קמא,⁷² שבועות, בבא מציעא, סנהדרין וקידושין.⁷³ שילוב בין משנה תורה להלכות הרי"ף לא היה מיוחד רק לבית מדרשו של הרמב"ם או לסדרי הלימוד של קרובי משפחתו. בזמן שהרמב"ם פעל במצרים נכתב

67 ראו מאמרו של ברודי בקובץ זה, ליד הערה 20.
 68 פרידמן (לעיל, הערה 6), עמ' 528-529 (להלן, הערה 71).
 69 שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן קס.
 70 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלח-תלט.
 71 פרידמן (לעיל, הערה 6), עמ' 528-529.
 72 פורסם בזמנו בידי בנימין מנשה לויין, אוצר הגאונים למסכת בבא קמא, עמ' 117-119 (לאזכור של דברי רב משה ש"צ ראו שם, עמ' 118-119).
 73 אברמסון (לעיל, הערה 26), עמ' 6-9.

ספר הנר לר' זכריה האגמתי, והוא נעזר הרבה בפירושי המשנה לרמב"ם למסכתות סדר נזיקין (נראה שפירושי הרמב"ם למשנה לא הגיעו לידינו בעת שחיבר את פירושו לר"ף למסכתות ברכות, שבת ועירובין), אך גם במשנה תורה.⁷⁴ נראה ששילוב משנה תורה בסדר הלימוד של חכמי מצרים והמזרח נבע מתביעה מפורשת של הרמב"ם ללמד את 'החיבור'. תביעה מעין זו העלה הרמב"ם כשהנחה את יוסף אבן ג'אבר בלימודו: 'וראוי לך שתלמד זה השיעור (=הכמות) מלשון הקדש שחברנו בו החבור, כי הוא קל להבין וקרוב להתלמד מאד ואחר שתתחנך בו בספר אחד תבין כל החבור כלו'.⁷⁵ הדברים נאמרים בפירוש בדבריו לתלמידו ר' יוסף: 'וכבר העידותי בו (=בך) שלא יתראש עד שישגי החיבור כלו ויעשהו לספרו וילמדוהו בכל מקום להפיץ תועלתו'.⁷⁶ תקווה מפורשת, אף אם נשגבה, לראות את החיבור תופס את המקום הראוי לו בעולמם האינטלקטואלי של חכמי ישראל העלה הרמב"ם במכתב לאותו נמען נאמן: 'אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו (=משנה תורה) וינח זולתו בלא ספק'; 'ואמנם אשר זכרת מן ההליכה לבגדאד – הנה הרשיתך שתפתח מדרש ותלמד ותורה הלכה, עם השקידה על ידיעת החיבור'; 'ולא תלמד אלא הלכות הרב ז"ל, ותשוה אותו לחבור, ואם מצאתם מחלקת – תדעו שעיון התלמוד מביא לכך, ותדרשוהו במקומותיו'.⁷⁷

מקום מיוחד ייחס הרמב"ם לשינון בעל פה בכלל, ובמשנה תורה בפרט. הוא עסק במפורש בנושא בארבעה מקומות: (א) בהקדמתו לספר המצוות, כשפירש את תכנית 'החיבור': 'וכאשר כוונתי בדעתי התכלית הזאת שמתי מחשבתי באי זה פנים אחלק החבור ושעריו איך ראוי שיהיה... כדי שיהיה נקל לדעת אותו על פה למי שירצה או לזכור דבר ממנו'; (ב) בהקדמה לפירוש המשנה לסדר טהרות:

ואני רוצה להעריך כאן על מה שאפשר לשגות בו, והוא, ראוי לך אם אתה ממי שגבר חשקו לדעת הטומאות והטהרות והכנת כל מה שנכלל בסדר זה, שתדע על פה תחלה כל ההקדמות שהקדמתי במבוא זה עם לשון הפרק הראשון הזה של כלים וגם פירושינו בו עד שתדעוהו על פה היטב מאד, עד שיהא כל זה שגור בפיך בלי שתצטרך לאמץ מחשבתך כדי לזכרו. ולא יספיק לך כלל לכך לקרא אותו ולעבור עליו, ואפילו תקראהו אלף פעמים

74 יששכר קלמן ברגמן, 'ספר הנר לר' זכריה אגמתי על מסכת בבא מציעא', סכותה לראשי – ספר הזיכרון לרב ש"ך, בעריכת יששכר קלמן ברגמן, א, בני ברק תשס"ג, עמ' שא-תפא, שה; ישראל משה תא-שמע, 'מפירושו של הרב יצחק אבן-גיאת למסכת בבא-מציעא', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-14.

75 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תט.

76 שם, עמ' רנז.

77 שם, עמ' שב, שיא, שיב.

בלי שתדעוהו על פה לא יספיק לך זה, אלא יהיה שגור על לשונך כמו קרית שמע ואולי יושג לך עם זכרון טוב והבנה וכשרון הבנת מה שנכלל בסדר זה, מפני שהם דברים קשים מאד כשלעצמם רבות הספקות ועמוקי העיון.

(ג) בהקדמה למשנה תורה: 'וראיתי לחלק חיבור זה הלכות הלכות בכל ענין וענין. ואחלק ההלכות לפרקים שבאותו עניין, וכל פרק ופרק אחלק אותו להלכות קטנות, כדי שיהיו סדורין על פה'. (ד) במכתבו לתלמידו יוסף ההנחיה נושאת אופי מעשי ומבטאת ציפייה למימוש: 'ועם זה תתמיד בלימוד החיבור בעל פה', לעומת דוגמאות א' וג', שהן בגדר הצהרת כוונות של המחבר העולה בקנה אחד עם תפיסתו את 'החיבור'.⁷⁸

בתארו את דרכי ההנחלה של התורה הדגיש הרמב"ם את חשיבות המסירה בעל פה ואת הצורך בכתיבה שנבע מדורות של משבר. עמדה זו תואמת את הגישה המסורתית, שנתנה מעמד מיוחד לדברים שבעל פה. עולה מכאן שהדרך להעניק סמכות למקור כתוב היא באמצעות שינונו, בהנחה שמדובר בחיבור כתוב שיצא מנופה, מדויק ומבוקר מתחת ידי מחברו. אכן, ההיבט של השינון בעל פה הוא בראש ובראשונה מעשי – כדי שיוכל הלומד להיעזר בחלופה העדכנית לתורה שבעל פה ביודעו גם אותה על פה. בעולמם של יהודי המזרח הייתה 'זכות' זו שמורה לתפילות הקבע ולתנ"ך. הרמב"ם, בהצהרותיו ובבקשתו האמורות, ציפה כי מעמד שכזה יינתן גם למשנה תורה, וציפייה זו מצטרפת להצהרותיו ולמעשיו שנועדו להקנות לחיבור מעמד קנוני.⁷⁹

78 (א) לעיל, עמ' 139, מס' ט; (ב) הקדמה לסדר טהרות, עמ' כא; (ג) לעיל, עמ' 140-141, מס' ה; (ד) איגרות, שם, עמ' שיא, וראו גם עמ' רנו. וראו דבריו בנושא המסירה והכתיבה: מורה הנבוכים א, עא.

79 על הלימוד בעל פה בחברת הגניזה, ראו: גויטיין (לעיל, הערה 5), עמ' קס-קסא; Shlomo D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1-2, Los-Angeles 1967-1971, pp. 174-175, 198-200. על מעמדם של דברים שבעל פה בהקשר זה, ראו: טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 57, 88, 184, וציונו שבדומה לכך כתב הרמב"ם בהקדמת חיבורו על הקצרת: 'וראיתי לחלקם לפרקים, למען יקל זכרונם למצוא מה שתבקש לדעתו במרוצה בעזרת הבורא'. ראו: זוסמן מונטנר (מהדיר), כתבים רפואיים, לרבינו משה בן מימון, ד, ספר הקצרת, ד"צ: ירושלים תשנ"ב, הקדמה, עמ' 71. ואולם אין דומים דבריו המפורשים על השינון לדבריו אלה על ארגון החומר בדרך נוחה להתמצאות. תפיסתו של טברסקי היא כי ציפיותיו של הרמב"ם ללימוד בעל פה באות כפיצוי על עצם הכתיבה, אך אין לגישה זו הד בהצהרות ובבקשה של הרמב"ם. ראו גם: Joel L. Kraemer, 'Moses Maimonides: An Intellectual Portrait', *The Cambridge Companion to Maimonides*, ed. Kenneth Seeskin, Cambridge 2005, p. 37. על הגישות המסורתיות בדבר לימוד על פה או מן הכתב ראו: יעקב נחום אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים ותל אביב תשכ"ד, עמ' 673-688, 690; יעקב זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד, מחקרי תלמוד, ג, א (תשס"ה), עמ' 209-384; שלמה נאה, 'אומנות הזיכרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', מחקרי תלמוד, ג, ב (תשס"ה), עמ'

הרמב"ם לא רק ציפה שילמדו את חיבורו לימוד מסודר אלא אף פעל לכך – בהוראה ישירה בבית המדרש שלו, בהנחיה כי כך ייעשה בחוגי מקורביו, ובהצבעה על לימוד בעל פה כלימוד נאות של החיבור. בשילוב פעולות אלה יש מעשה מכוון המתייחס לקנון וקובע אותו כקנון בעיני הלומדים והמשננים.

6. מעמדו של ה'מפיץ' וסמכויותיו

בהערכת משמעותה של המעורבות האישית של הרמב"ם בהפצת ספריו יש להביא בחשבון את מעמדו הציבורי. הרמב"ם הגיע למצרים עם משפחתו כנטע זר וכפליט, ועמד במוקד תשומת הלב של יהודי מצרים כבר משלהי שנות השישים של המאה השתים עשרה. סמוך לבואו היה מעורב במאבקים עם הנהגת יהודי מצרים, ובשנת 1171 כבר נשא במשרה הבכירה ביותר באזור ארץ ישראל, תימן, סוריה והלבנון – ראש היהודים. הוא היה אחראי על מינוי הדיינים ועל ההקדשות ושימש הנציג של העדה כלפי השלטון.⁸⁰ כמה מן האישים שנזכרו בסעיף הקודם כבני חוגו הקרוב הם מי שהתמנו למשרותיהם בידי הרמב"ם והיו חייבים בדיווח אליו.

הרמב"ם היה מעורב במינוי דיינים ובעלי תפקידים, שבאו משלושה מוקדי כוח: בני משפחות האצולה המקומיות (מצרים וארץ ישראל), כגון משפחות ששון ואבן אלעמאני; משפחות מהגרים מצפון אפריקה, דוגמת אבן אלאמשאטי, אבן

553-552; ברודי (לעיל, הערה 23), עמ' 50, 83-84, 92-93, 155-170. ראו בקשה דומה ומפורטת, בעניין השינון בעל פה של תהלים פרק צ, והוספתו לתפילות הקבע של מימון הדיין, אבי הרמב"ם, באיגרת הנחמה, מבוא והערות הרב יהודה ליב הכהן פישמן, תרגום בנימין קלאר, ירושלים תש"ה, עמ' נט-ס; מנחם בן-ששון, 'תפילתם של אנוסים', קדושת החיים וחירוף הנפש – קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, בעריכת ישעיהו גפני ואביעזר רביצקי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 161-162; וראו לעיל, הערה 22.

80 ביוגרפיות רבות נכתבו על הרמב"ם ואסתפק באחרונות, הנשענות על הראשונות, ויש בהן התייחסות מפורטת לעבודות התשתית של חוקרים ראשונים: Shlomo D. Goitein, 'Moses Maimonides, Man of Action: A Revision of the Masters Biography in Light of the Geniza Documents', *Hommage à Georges Vajda, Études d'histoire et de pensée juives*, eds. Gérard Nahon et Charles Touati, Louvain 1980, pp. 155-167; Menahem Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 3-30; חלק ג, פרק ב; הנ"ל, 'הרמב"ם ומערך הצדקה וההקדשות במצרים – בין הלכה למעשה ההנהגה', הרצאה בערב עיון בנושא 'הרמב"ם וגניזת קהיר', האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, יום חמישי, כ' באדר ב' תשס"ה (31 במרס 2005); הנ"ל, 'הרמב"ם בבית הרמב"ם – בין שמרנות למהפכנות', הרמב"ם – שמרנות, מהפכנות ומקוריות, בעריכת אביעזר רביצקי, ירושלים תשס"ז (בדפוס); מרדכי עקיבא פרידמן, 'הרמב"ם זוטא והמוקדמים – סיפורם של שלושה חרמות', ציון, ע (תשס"ה), עמ' 473-527; הנ"ל (לעיל, הערה 79), עמ' 10-51; דוידסון (לעיל, הערה 3), עמ' 3-74 (חרף האמור לעיל, הערה 25, והערכות אחרות שלו השנויות במחלוקת, עולה מספרו דמותו הציבורית רבת האנפין של הרמב"ם).

יג'ו (פרחיה בן נסים, פרחיה בן יוסף ואחיו משה ומשה בן פרחיה), וייתכן שגם משפחת אבן אללברדי; חכמי אירופה, קצתם שהגיעו בכוחות עצמם למצרים וקצתם שהוזמנו במיוחד, דוגמת יחיאל בן אליקים ובנו עמנואל, ר' אנטולי ור' שמואל בן יעקב. החכמים מאירופה – מצרפת, מסיציליה ומפרובנס – הם הזרים מכולם, שכן הם לא ידעו ערבית והתקשו ליצור קשר עם בני הקהילות, ואף לא נמנו עם אצולת הממון המגרבית. המהגרים מאירופה לא נשענו על קשרי משפחה בקהילות מצרים ועל מסורות הנהגה מקומיות, והיו תלויים במי שמינה אותם וליווה אותם בעבודתם.⁸¹ אך טבעי היה כי קבוצת ההתייחסות שלו – הזר שנקלט במסד המצרי, יהודי כמוסלמי – וקבוצת התמיכה שלו היו דיינים ופקידים אלה. זיקתו של הרמב"ם אל כמה מהם – ר' דניאל, ר' פנחס ור' אנטולי הדיינים מאלכסנדריה, ור' אפרים הדיין מצור – משקפים את השיח המתעורר סביב פרסומו של הספר. מכיוון שהערבית שבפיהם לא הייתה רהוטה היא משנה תורה נוח להם לשימוש, אך דרך הדיון שלו לא תאמה את הדיאלקטיקה שהורגלו בה בכתי המדרשות באירופה.⁸²

אמנם, אין להניח שהדיינים הכפופים לו היו חייבים להשתמש במשנה תורה כחיבור יסודי לעבודתם, אך שניים מציינים במפורש בפני הרמב"ם זיקה בין

81 על פעילות של הרמב"ם במינוי דיינים ופקידים חדשים, ראו: בן-ששון, הרמב"ם וההקדשות, שם; על המהגרים מאירופה, ראו: אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 60-69; פרנקל (לעיל, הערה 47), עמ' 139-147, 160-162, 215-216; הנ"ל, 'האזהבים והנדיבים' – עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 121-128, 166-169, 180-183; Alexandra Cuffel, 'Call and Response: European Jewish Emigration to Egypt and Palestine in the Middle Ages', *Jewish Quarterly Review*, 90 (1999), pp. 61-101. הרמב"ם אינו הראשון שנקט מדיניות מעין זו. הוא הלך בעקבות קודמיו ובהם הנגיד הגאון נתנאל בן משה הלוי השישי, יריבו של הרמב"ם וקודמו בהנהגת היהודים. נתנאל הנהיג מדיניות מינויים תקיפה ו'יוצאת דופן' (פרנקל, שם, עמ' 140).

82 שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, תשובות לפנחס, סימנים קעג, שצג, תיב; תשובות לאפרים, סימנים קיט-קנ, שכה; תשובות לאנטולי, סימנים שמו, שעא; איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלו-תמו, תסח, תע. התייחסותם ל'חיבור' לא הייתה אחידה ומתלהבת. פנחס, שהרמב"ם מתח עליו ביקורת, מציג עמדה מסויגת (ראו: איגרות, שם, עמ' תלח-תמה; פרנקל [לעיל, הערה 47], א, עמ' 162). רבי דניאל מאלכסנדריה נחשב כמי שמקבל את החיבור: 'ואילו היה [ר' דניאל] מלמד לפניך החבור היית מאיר עיניהם [של אנשי אלכסנדריה] בו והיית מודיע להם עקרי הדברים ונסתריהם. אחלי שיהיה זה' (איגרות, שם, עמ' תנ). לעומת פנחס, אנטולי ביר יוסף בא מפרובנס או מסיציליה, הנכללות בתרבות החברה הים תיכונית (ראו: איגרות, שם, עמ' תסה, תעא). אנטולי ניהל דו-שיח רהוט עם הרמב"ם (ראו: שם, עמ' תסח, תע; פרנקל, שם, א, עמ' 214-215). הכול עסקו בחיבורו חרף השוני ביחס ובקשר. אנטולי היה קשור גם עם הראב"ם. ראו: תשובות ראב"ם, סימנים קב-קד, קל.

קשריהם אליו לבין חיבוריו: מאיר בן הלל בן צדוק הדיין תובע-מבקש שהרמב"ם יעתיק בעבורו מפירוש המשנה במהלך בירור בעיה עם הרמב"ם;⁸³ ופנחס הדיין חושש שהרמב"ם יביא לסיום תפקידו עקב ביקורתו על משנה תורה.⁸⁴ הדיינים השתמשו אפוא בחיבור ובעקבות זאת העלו סדרות של שאלות והערות. שאלות אלה מעידות על הקליטה המהירה של החיבור בקהילות – הן כספר לימוד עיוני הן כיסוד להכרעת דין.

מקומו של משנה תורה בתימן מהגיש את מעמדו הציבורי והתורני של הרמב"ם בעיני בני קהילות שמחוץ למצרים המצויים תחת רשותו. לתימן נודעת חשיבות רבה במערך הקהילות במאה השנים עשרה, הואיל ודרכה עבר המסחר להודו. לפני זה היה נתיב אחד מני רבים, אך בזמנו של הרמב"ם, לאחר מסעי הצלב, היה הנתיב מצרים-הודו, העובר דרך תימן, לנתיב היחיד כמעט לקשר עם המזרח. הן המרכז היהודי בעיראק הן זה שבמצרים קשורים היו עם תימן קשר של שגרה, וראשי שני המרכזים חזרו אחר בעלי האמצעים שבה, 'עשירי תימן' ומנהיגיה הרוחניים. מצד הכפופות הפורמלית הייתה תימן חלק מן הישות הפוליטית של מצרים, וקהילות ישראל שבה היו תחת רשותו של ראש יהודי מצרים.⁸⁵ סמוך לאחר מינויו של הרמב"ם לראש היהודים, בראשית שנות השבעים למאה השנים עשרה, בימים שבהם עסק בחיבור משנה תורה, ביקשו ממנו אנשי תימן מענה בענייניו של משיח השקר, ובשנת 1172 כתב אליהם הרמב"ם את 'איגרת תימן'. עותקים סמכותיים של משנה תורה נשלחו לתימן לאחר השלמתו, ומיד בסמוך לכך נשלחו אל הרמב"ם שאלות המתייחסות להלכות שבו (דוגמת ההליכה בנהרות בשבת), ובכללן גם שאלות העוסקות בהגות (תחיית המתים).⁸⁶

ג. מינוף והעצמה

1. משבר קטן – פולמוסי הרמב"ם כמעצבי קנון
סמכותו האישית של הרמב"ם, המכוננת את מעמדו של משנה תורה, אינה רק

83 ראו לעיל, הערה 47.

84 הדברים עולים אגב תשובתו של הרמב"ם אליו: 'ואשר השבעתני בכתב זה האחרון שלא אשליכך מלפני, וכל אותו העניין – חלילה לי אם אעקור אשר נטעתי ואם אתון אשר בנית' (איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלו).

85 שלמה רב גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 75-83, 106-119.

86 לאיגרת ראו: מרדכי עקיבא פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 37-49. מעמדו של הרמב"ם בתימן נדון לרוב, ויש בדיון הגזמות המטשטשות את הייחוד של מעמדו. לדוגמה, הזכרת שמו בקדיש, שהיא מביטויי השגרה של אנשי הרשות לראשה (פרידמן, שם, עמ' 47); נהרות – ראו לעיל, הערה 46. וראו דבריו המפורשים: 'וכבר הגיעני כתב מתימן בדומה למה שזכר (=ראש הישיבה), והשבתים' (בעניין הנהרות, ראו: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שי). לתחיית המתים ראו להלן, הערות 93-94.

הסמכות הרשמית של ראש היהודים. עוד קודם לשירותו בתפקיד ראש היהודים נודע הרמב"ם בקהילות מתוקף סמכותו התורנית ומתוקף ידיעותיו ועל כן הפנו אליו רבים את שאלותיהם בהלכה. טבעי שחיבורו בהלכה של בעל סמכות הלכתית, משהושלם, יזכה לתשומת לב.⁸⁷ המציג והמפיץ של משנה תורה עם השלמתו בשנת 1178 הוא אפוא מי שנצטרפו בו סמכותיות כריזמטית, אינטלקטואלית וממסדית-רשמית. היה בכך משום יתרון לשם הפצת החיבור, אך היה טמון בכך גם חיסרון לכאורה. מי שזכה למעמד ולפרסום שכאלה היה יכול לא רק להתקבל אלא גם לעורר פולמוס ודחייה.

סמכותו של הרמב"ם למקומו ולאזורי רשותו הייתה לצנינים בעיני בני הפלוגתא שלו – בעיקר בני משפחות הגאונים הארץ ישראלים (בני השישי) שישבו במצרים ובני הגאונים מעיראק. עליהם נוסף רבם של יהודי טולידו, הרב מאיר הלוי (=הרמ"ה) אבולעפיה. סביר שבין המתנגדים לו היה גם אותו בעל סמכות רבנית גבוהה מארצות הנצרות שהנחה את יהודי המגרב, שחייהם היהודיים שבסתר נחשבים עוון, והרמב"ם הוציא את קלונו ברכים ב'איגרת השמד', אלא שאין לנו עליו ידיעות לפי שעה.⁸⁸ שלושה אלה הם מייצגים מובהקים של הממסד המסורתי בשלושת המרכזים הפעילים הקשורים ברמב"ם והמסוגלים לעיין בחיבוריו: הנהגת גאוני ארץ ישראל והנהגת היהודים בכבל הזכות לגיבוי השלטון ולאמון הקהל מאז המאה השביעית, והמנהיג המקובל והמשכיל המייצג את מסורת ספרד ואל-אנדלוס המשלבת תורה וחכמה. הרמב"ם היה מעורב בדחיקת רגליהם של בני השישי מהנהגת יהודי מצרים ויכול היה להיחשב חותר תחת סמכותו הפוליטית של הגאון בעיראק, משום שהתערב במינוי ראש גולה שם.⁸⁹ לכאורה היה באלה

87 השאלות המתוארכות הקדומות ביותר הן משלהי שנות השבעים של המאה השנים עשרה, אך עוד קודם לכן שלח הרמב"ם את איגרת השמד והשלים את פירושו המשנה (1168), פירוש חסר תקדים בהיקפו.

88 אפשרות סבירה היא שהיה זה אחד מבעלי התוספות הבולטים או מן המושפעים מדרכם העיונית. קובץ הראיות לטענתו של המשיב, שהרמב"ם העמידן באור נלעג (עדים זוממים, מקלל אביו ואמו, הלכות ציצית, שעטנז, כלאים |איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' מב), מעמיד מגוון כה חריג של דוגמאות עד שהוא מתאים לדרכם של בעלי התוספות. וראו: "Iggeret 'Maimonides' Haym Soloveitchik, HaShemad": Law and Rhetoric, *Rabbi Joseph H. Lookstein Memorial Volume*, ed. Leo Landman, New York 1980, pp. 284-285. סולובייצ'יק אינו מתמודד עם תוכן הצירוף של ההלכות הללו ולא עם המכנה המשותף הפוטנציאלי שלהן, אלא נמשך אחר דבריו של הרמב"ם, שהוביל את הדיון לחאג' ולכוונותיו: 'religion is to be judged by its principles and not by cultic aberrations'. על עמדות מנוגדות לעמדת הרמב"ם בעניין ההיתר למסור את הנפש גם על עבירות שאינן בגדר המצוות, ראו עמדת התוספות, עבודה זרה כז ע"ב, ד"ה 'כול'. (ואולי המשיב היה הרמ"ך? ראו עמדת הרמ"ך, בסוגיה המנוגדת במכוון לעמדת הרמב"ם, אצל סולובייצ'יק, שם, עמ' 300, הערה 34.)

89 בן-ששון, הרמב"ם במצרים (לעיל, הערה 80), עמ' 16, הערה 24; וראו להלן בסמוך.

כדי לעכב את התקבלותו של משנה תורה ואת כינון סמכותו, שהרי התנגדו לו גורמים רבי השפעה כמנהיגים המסורתיים המוזכרים, שלא היו חדלי אישים כפי שמנסים להציגם הנמנים עם מחנה תומכי הרמב"ם, למן זמנם ועד ימינו.

ואולם דומה שאין זה אלא 'לכאורה', שכן גורמים רמי מעלה שהתמודדו עם משנה תורה או עם מחברו סמוך להופעת החיבור דווקא הוסיפו הרבה לפרסומו. אכן, יש שחיפשו בו פגמים כדי להעמיד על מחדליו של המנהיג-המטאור ולנגח את מי שניגח אותם והשפילם, אך אף הם קראו בחיבור והגיבו עליו. ומשום שדנו ברמב"ם ובחיבורו בפומבי, במטרה שהגדירוה כהצלת הציבור מטעות, הוסיפו הללו למעמדו של החיבור ולקומתו הציבורית של הרמב"ם. משהגיעו ההעתקות מחיבורו של הרמב"ם לקהילות שמחוץ למצרים, היה זה חיבור של האיש המוכר ביותר מחוץ לארצותיהם.⁹⁰

לטענתו של הרמב"ם, שלושה מבין ארבעת הפולמוסים האמורים צירפו מגמות לא ענייניות (פוליטיות, אישיות וקנאיות) עם ויכוח הלכתי והגותי.⁹¹ גם אם מגמות אלה לא היו הסיבה לוויכוח עם כתביו, הייתה לוויכוחים תוצאה פוליטית ישירה. ואולם הבעיות שזכו לתשומת לב היו מן הראשונות במעלה בעולמם של יהודים בימי הרמב"ם. לשאלת ההפלגה בנהרות בשבת נודעה משמעות כלכלית ישירה על שינוע סחורות.⁹² לנושא תחיית המתים הייתה חשיבות ראשונה במעלה בחיי המאמינים בתור האמונה, בני דת הרוב⁹³ ובני המיעוטים, ונודע לו משנה חשיבות

90 על ההיכרות עם תכני חיבורו של הרמב"ם באירופה והתקבלותו שם, עוד בחייו, ראו: אפרים אלימלך אורבך, 'חלקם של חכמי אשכנז בפולמוס על הרמב"ם ועל ספריו', ציון, יב (תש"ז), עמ' 149-159; וראו להלן, הערות 98-101.

91 ראו: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שא-שד.
92 ישראל משה תא-שמע, 'תשובת הרמב"ם בעניין ההפלגה בנהרות בשבת', הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 168-188; 'יעקב כ"ץ, פלוגתא בדבר ההפלגה בים ובנהרות', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 667-672; איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' רעג-רעט.

93 הפילוסוף המוסלמי שהאב אל-דין אלסוהרוורדי (ראו בערכו, האנציקלופדיה של האסלאם [נכתב בידי ח' זיא, Hossein Ziai, 'al-Suhrawardī, Shihāb al-Dīn'), שריכים (Yahyā b. Ḥabash b. Amīrak, Abu 'l-Futūh', *Encyclopaedia of Islam*²), ממחקריו הוקדשו לכתביו ולדמותו של שהאב אל-דין אלסוהרוורדי (הוצא להורג בחלב בשנה שבה נכתב מאמר תחיית המתים של הרמב"ם (1191), בעוון עמדותיו שנחשבו לכפירה, ובהן הכחשת תחיית המתים בגוף (ראו: קרמר [לעיל הערה 79], עמ' 31, 45; והפנייתו למאמרו של זיא: Hossein Ziai, 'Source and Nature of Authority: A Study of Suhrawardī's Illuminationist Political Doctrine', *The Political Aspects of Islamic Philosophy: Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*, ed. Charles Edwin Butterworth, Cambridge, Mass. 1992, pp. 304-344). ואולי בהקשר זה נלקח הרמב"ם גם הוא לחקירות לאחר שיהודים דיווחו על עמדתו הסוטה: 'מאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי זצ"ל... גם ארעו לי צרות רבות גלויות בארץ מצרים מחליים והפסד ממון, ועמידת מוסרים עלי להרגני, והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד

בהכרעה בדבר דרך ההתנהגות של נרדפים בעת לחץ, ובפרט בזמנים של אונס על קיום מצוות הדת. כפי שיפורט בסמוך, אין פלא שאותם אנשים שהגיע לידיהם ספר המדע מתוך משנה תורה, הן במזרח הן במערב, ראו בכך שאלה קיומית, גם לאור דבריו של הרמב"ם לעמיתים בפרובנס ובצרפת וגם על רקע איגרותיהם של בני הקהילות בתימן לרמב"ם ולר' שמואל בן עלי. נושא תחיית המתים היה לשיחת היום בכגדאד ובו ניגחו את תומכי הרמב"ם בני הפלוגתא שלהם – לא רק בדאגה כי אם גם כעדות למחדלי החיבור כולו. והנה, חרף המאבק והמתיחיות, אלה ואלה היו מהפכים בנוסח משנה תורה ובלשונות מקבילות לו בפירוש המשנה. בדיונים אלה עלה, בפעם הראשונה בימי הביניים היהודיים, נושא אחד לשיחה בין בני קהילות ישראל במזרח ובמערב. אין הדגש על 'הפעם הראשונה' בא אלא כדי להבהיר את הצלחת ההפצה של החיבור בשל הפולמוס דווקא. פולמוס תחיית המתים היה אפוא אחד ממקדמי ההפצה החשובים של משנה תורה בשל תוכנו הפולמוסי ובזכות המעורבים בו – המנהיגים המסורתיים של יהודי המזרח והמערב.

שלבי המעורבות של הגאון בפולמוס פומביים וקשורים בחדירתו ובהשפעתו של ספר משנה תורה לקהילות במזרח בין השנים 1177-1189 – לתימן, לסוריה ולעיראק. בזכות תגליות חדשות של שרה סטרומזה וצבי לנגרמן אפשר לשחזר את שלבי הפולמוס ואת היקפו, כדלהלן: תחילה הגיע החיבור לתימן; יהודי תימן פנו לגאון רב שמואל בן עלי בעיראק (הרמב"ם שמע על פנייה זו רק בשנת אתק"ב |1191); הגאון, לדבריו, השיב תוך ניסיון להגן על הרמב"ם; החיבור הגיע לעיראק ועורר סערה; נכתבה איגרת הגאון בעניין תחיית המתים (שיש בה הרבה רטוריקה הנשענת על הסכמת האומה ועל פסוקים ודרשות; הישענות שיטתית על רס"ג בספרו אמונות ודעות ובפירושי המקרא; פיתוח תורת הישארות הנפש ושכר ועונש בזיקה לתחיית המתים; ופולמוס נוקב בעניין הנס, שהוא הוא המסביר את תחיית המתים ואין אי יכולתם של הפילוסופים להגיע להבנה שכלית של מהלך כזה). במקביל ובתגובה לכך באו מהלכיו של רמב"ם ואף הם היו פומביים: קבלת דיווח על האירוע בדמשק; הגעת מכתב היהודים התימנים לרמב"ם בשנת 1189; תשובות הרמב"ם לתימן; סירובם של יהודי תימן להאמין שזו איגרת של הרמב"ם; כתיבת מאמר תחיית המתים לתימן ובו מיקוד וחיידוד עניין הנס ודגש על מקומה של תחיית המתים במשנה תורה. לחזית תימן-בגדאד נכנסות עוד שתי חזיתות במזרח: סוריה ומצרים. מסוריה באה כנראה 'איגרת ההשתקה' על אודות תחיית המתים שכתב תלמידו של הרמב"ם יוסף אבן שמעון, ובמצרים עורר את פולמוס תחיית המתים דניאל אלמשאטה, בן זמנו ויריבו של רמב"ם, ב'כתאב תקוים אל-אדיאן'.⁹⁴

היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל [אחי ר' דוד] שטבע בים הדו, וכידו ממון רב לי ולו ולאחרים' (מכתב לר' יפת הדיין בעכו, איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' רכט).

94 יצחק צבי לנגרמן, 'איגרת ר' שמואל בן עלי בעניין תחיית המתים', קבץ על יד, טו (תשס"א), 39-94, אסף חמישה עשר קטעים מימיו של הרמב"ם, ואפשר ללמוד מהם

פולמוס תחיית המתים במזרח (1189-1192) יכול היה להיתלות בפירוש המשנה ובהקדמה לפרק חלק, אך הוא התעורר בעקבות הפצת משנה תורה דווקא. כך עולה מן הגילויים האחרונים של פולמוס זה: איגרת ההשתקה מאת תלמידו של הרמב"ם, יוסף, ואיגרתו של הגאון שמואל בן עלי. ב'איגרת תחיית המתים' משנת 1192 מיקד הרמב"ם את תשומת הלב במשנה תורה: 'וכן עשינו גם כן בחבור הגדול המכונה משנה תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת מאנשי הדת והחכמה, כשיהיה להם שכל טוב'. וכן בדבריו שם בהמשך: 'וכאשר התפרסם חבורנו זה – רצוני לומר החבור הגדול – בארצות והתפשט בקצוות, נאמר לנו שאחד התלמידים בדמשק אמר...'⁹⁵ בין אם 'איגרת תחיית המתים' הגיעה אל כלל הציבור, כפי שכתב הרמב"ם, ובין אם הייתה נחלתם של יושבי בתי מדרשות בלבד – בין כך ובין כך חיבורו של הרמב"ם והעמדות הכתובות בו היו עתה נחלת קהילות רבות במזרח. אכן, גם ר' שמואל בן עלי התיימר להגן על הרמב"ם במכתבו לתימן ועדיין שמר על איפוק ודרך ארץ בפניותיו אליו.⁹⁶ אף אם הרמב"ם לא נשא במשרת ראש היהודים בשנות הפולמוס, הרי מעמדו הציבורי כפוסק, כהוגה וכבעל סמכות לקהילות התחזק, ומשנה תורה החל לעמוד במוקד תשומת הלב האינטלקטואלית של חכמי המזרח. על כן מובנת המלצתו של רב יוסף ראש הסדר, בן דורו של הרמב"ם, להעמיד את החיבור בין ספרי היסוד ההכרחיים.⁹⁷

הערעור על החיבור סייע לא רק להפצת שמעו אלא גם לחיזוק קהילת התומכים ולביסוס מעמדו בעיני הנמנים עם קהילת הספר והנלווים עליהם, ובראשם תומכי הרמב"ם (כל קבוצה וקבוצה וסיבותיה). אלה היו העומדים בקו הראשון בפולמוסים ההלכתיים והעיניניים. כך מתבטאים הדברים בעת הפולמוס על תחיית המתים בספרד ובפרובנס. במשנה תורה כתב הרמב"ם את עמדתו ביחס לשכר ועונש בעולם הבא בעברית, ועל כן חרד להם ר' מאיר הלוי אבולעפיה (=הרמ"ה) מטולדו. צרמו לו בעיקר דברי הרמב"ם: 'העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות צדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי שרת' (הלכות תשובה, ה, ב). הרמ"ה כתב אל ר' אהרון בן משולם מלונגיל דברים קשים על החיבור, כדלהלן: 'הוא הספר הנקרא משנה תורה

שהנושא עמד במוקד תשומת הלב. לנגרמן, שם, עמ' 42-43, גם ניתח את שלבי הפולמוס. ראו גם: שרה סטרומזה, ראשיתו של פולמוס הרמב"ם במזרח: איגרת ההשתקה על אודות תחיית המתים ליוסף אבן שמעון, ירושלים תשנ"ט, מבוא, עמ' 12-13. על דניאל ראו: Paul B. Fenton, 'Daniel Ibn al-Māshīka's *Taqwīm al-Adyān*: New Light on the Oriental Phase of the Maimonidean Controversy', *Genizah Research after Ninety Years – The Case of Judaeo-Arabic Studies*, eds. Joshua Blau & Stefan C. Reif, Cambridge 1992, pp. 74-81

95 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שמב, שמב.

96 לעמדתו הרשמית בפולמוס, ראו: לנגרמן (לעיל, הערה 94); 'איגרת תחיית המתים', איגרות, שם, עמ' שו.

97 ראו לעיל, הערות 7-12.

ואיני יודע אם יש אם למסורת ואם יש אם למקרא (פירוש: משנה תורה או משנה תורה).⁹⁸

קהילת הלומדים במשנה תורה בפרובנס נשענה כבר בחיי הרמב"ם על גרעין מגובש ומוגדר – משפחות אבן תיבון, קמחי והחבורה מלוניל: ר' יהונתן ובני ר' משולם בר' יעקב (אשר ואהרון). מוצא המשפחות היה מאל-אנדלוס ומשם בא מקור יניקתן התרבותי, עוד מן התקופה שהשתלבו בה חכמה ותורה. חכמים אלה הריצו מכתבים ובקשות לרמב"ם ביחס לכמה מחיבוריו, ומקום מרכזי בין אלה תפס משנה תורה, כבר סמוך לחיבורו. עתה, משכתב הרמ"ה את מכתבו לר' אהרון והלה השיב לו מענה חריף, על אף מעמדו הבכיר,⁹⁹ הוגדרה באחת הקבוצה הלומדת את ספר משנה תורה ודואגת להפצתו והפכה לקבוצה תומכת הלוחמת להגנתו. ניצנים בכיוון זה כבר נראים בסדרת השאלות ההלכתיות ששאלו חכמי לוניל את הרמב"ם – שאלות המשקפות את השגותיו של הראב"ד על החיבור. אל הרובד ההלכתי של ההגנה, שעליו הספיק הרמב"ם לתת בפיהם מענה למשיגים, ניתוסף עתה הרובד העיוני, אלא שבחזית זו התמודד המחנה המיימוני ללא עזרה. אכן, הן הערעור ההלכתי הן הערעור העיוני, בדומה לזה שבארצות האסלאם, חיזק את קבוצת התומכים במשנה תורה, בני האליטה האינטלקטואלית בפרובנס. אכן, גרעין זה של קהילת לוניל הפך לאחר מכן לגרעין של מחנה המיימונים. בנוסף לגיבוש של קהילת לומדים ותומכים, יש להוסיף אל הגורמים מחוללי הקנון את תפוצתו המהירה של החיבור, כפי שהדגיש טברסקי:

כל כתיבה המתייחסת לחיבורים בעלי חשיבות מרכזית... כזו היא: חיובית-משלימה בחלקה וביקורתית בחלקה. מערכת המונחים כשלעצמה היא משמעותית: הספרות הנצמדת אל חיבורי מופת כאלה היא של ספרות של 'תוספות', 'ספרי שלום', 'השלמה', 'הגהות' ו'השגות'. אפילו המונח האחרון, שבמשך הזמן נתייחס לו (בניגוד למשמעותו המקורית) מובן של ביקורת שלילית, ציין בראשיתו תוספות מכל המינים, אובייקטיביות במידה רבה ולעתים קרובות חיוביות.¹⁰⁰

98 אגרות קנאות, אברהם ליכטענבערג, קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, לפסאי תרי"ט, עמ' ז; דוד ילין (מהדיר), [כתאב אלרסאייל] לר' מאיר בר טודרוס הלוי והתחלת הספר, ירושלים תרפ"ט, עמ' יג, טו.

99 כתאב אלרסאיל, שם, עמ' כה ואילך; משה הלברטל, בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס, ירושלים תשס"א, עמ' 113-114; Daniel J. Silver, *Maimonides Criticism and the Maimonides Controversy, 1180-1240*, Leiden 1965, pp. 98-135; יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 64-56; Haim Hillel Ben-Sasson, 'Maimonidean Controversy', *Encyclopaedia Judaica*, 11, Jerusalem 1972, pp. 745-754

100 הציטוט אצל טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 389; על החבורה, ראו: הלברטל, שם, עמ' 109 ואילך.

ואולם עד מהרה עורר קיומו של גרעין מגובש זה את צמיחתה של קבוצה מערערת שתביא לשרפת כתביו בשנת 1232.

בשנת 1202 פנה הרמ"ה גם לר' שמשון משנץ, לר' שלמה בר יהודה מדרויש, לר' אלעזר הרוקח (שהיה אז ישיש), ואולי גם לר' משה בר חסדאי תקו. ואולם, חרף יזמתו, סמכותו ואיגרותיו של הרמ"ה, לא נוצר בצרפת ובאשכנז באותו שלב מחנה של מתנגדים לרמב"ם, ואף בצרפת ובאשכנז לא התגבשה בתחילה התנגדות חזיתית כמצופה. ר' שמשון משנץ ראה את משנה תורה סמוך לאחרית ימיו ואמר על הרמב"ם, לצד דברי ביקורתו: 'אשכול הכפר ממנו פנה ממנו יתד, לו נגלו שערי בינה והוא הביט נפלאות מתורת השם יתברך'. הוא אמנם העיר על טעויות בהלכה, אך עמד בקו אחד עם חכמי צרפת ואשכנז – לא התנגדות עקרונית אלא בדיקת דבריו לאור המקורות. ר' יוסף בכור שור, ר' יהודה שירליאון והרב יצחק בן אברהם (הריצב"א) היו הראשונים שהביאו מדברי הרמב"ם בצרפת. ר' אברהם בר' עזריאל מבוהמיה ציטט את משנה תורה יותר משישים פעם, ואף ר' יצחק הרבה לצטטו בחיבורו אור זרוע.¹⁰¹

101 ריצב"א: בתשובה שהשיב לרבנו יהונתן מלוניל בענייני שביעית: 'השיב רבינו יצחק ב"ר אברהם זצ"ל להרב רבי יהונתן הכהן זצ"ל כתבת כלה לחי' מתי בשביעית או בשמינית כך פי' ר"ת בשמינית כדתנן עד מתי נהנין ושורפין בתבן וקש של שביעית עד שתרד רביעה שני' ואי בתבן וקש של שביעית האיך אפשר שתהא נקצר במרחשון תבואה שגדלה שליש בששית. ועוד תניא אוכלים בענבים עד הפסח ובזיתים עד עצרת ובגרוגרות עד חנוכה ובתמרים עד הפורים ואי בשביעית א"א להנות א"כ בששית הלכך על כרחין שנת שמינית הי' ביעור כל אחד כמו שמפורש בזמנו וכן מצא (נוסח אחר: מצאתי; כך הוא בכתב יד המובא בחילופי הנוסח בהוצאה החדשה של האור זרוע, ירושלים תשס"ו) בספר הרב ר' משה ב"ר מיימון זצ"ל (אור זרוע, ז"טאמיר תרכ"ב, א, סימן שלב; אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות – תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, ירושלים תש"ם, עמ' 263: 'הקשרים עם ר' יונתן הביאו את הריצב"א במגע עם חיבורו של הרמב"ם'); ר"י שירליאון: אורבך, שם, עמ' 327; ר"י בכור שור: ישראל מ' תא"שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ב: 1200-1400, ירושלים תשס"ד, עמ' 107, הערה 22 ('ציטוט בדברי מחשבה, בעניין מניעת ההגשמה, מצוי כבר אצל ר' יוסף בכור שור, שהיה מתלמידי רבנו תם, וייתכן שהיא ההזכרה היוזמה הראשונה ממש בצרפת מספרי הרמב"ם – ראה י' גליס, בעלי התוספות על התורה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' סה). בשנת 1202 פנה רמ"ה לר"ש משנץ וכן לר' שלמה בר יהודה מדרויש (אורבך, שם, עמ' 337-338) ולאלעזר הרוקח שהיה אז ישיש (אורבך, שם, עמ' 408; הנ"ל [לעיל, הערה 90, עמ' 150]; אולי פנה גם לר' משה בר חסדאי תקו (אורבך [לעיל, הערה 90, עמ' 154; הנ"ל, בעלי התוספות, שם, עמ' 263, 272 [דברי השבח של הר"ש משנץ על הרמב"ם], 311, הערה 117; וראו לעיל, הערה 90). לאלה ראוי לצרף את בן הדור הבא, הסמ"ג, תלמידו של ר"י שירליאון, שהושפע מאוד מהרמב"ם (ראו: אורבך, בעלי התוספות, שם, עמ' 472; יהודא גלינסקי, 'קום עשה ספר תורה משני חלקים': לבירור כוונות רבי משה מקוצי בכתיבת הסמ"ג', המעין, לה [תשנ"ה], עמ' 23-31).

ההתקפות על משנה תורה בחיי הרמב"ם, במזרח ומערב, נשאו גוון דומה בתכניהן: ביקורת על תפיסת השכר והעונש ועל השיטה של כתיבת משנה תורה ללא ציון מקורות. על אלה נוספה ביקורת בענייני ההלכה (בעיקר לאורך 'שולי החיבור'). שתי הטענות הראשונות, והן המהותיות, נחשבו למעלותיו העיקריות בעיני התומכים, ואילו השאלות הממוקדות שימשו בסיס למשא ומתן בבתי המדרש, לדיונים בין עמיתים ולנושאים של שאלות שהריצו לרמב"ם – ולאחר פטירתו אל בנו.¹⁰² התקפות אלה ביצרו אפוא את קהילת הספר התומכת בו: הן העמידו לראשונה נושאים אלה לדיון בראש סדר היום הכלל יהודי, והעצימו את מקומו של החיבור. במערב הלכה וגברה המגמה לתרגם את מה שלא נכתב עברית, ואילו במזרח רבו ההעתקות שלו ולאחר מכן נוצרו גם תרגומים לערבית ומילונים למשנה תורה.¹⁰³

למשבר נודעה אפוא חשיבות בהעצמת החשיפה של החיבור ובעמידה הפומבית על תכונותיו. בוויכוח הראשון על כתבי הרמב"ם השתתפו החשובים שבכעלי הסמכות, והם ראו לעצמם חובה לנהל אותו כמעט בכל הכוח שהיה בידם (אם כי עדיין לא החרימו אותו ולא הסגירו אותו לשלטונות). פרהסיה זו, שהביאה את משנה תורה להיות החיבור הימי בינימי המדובר ביותר גם במזרח וגם במערב, העמידה אותו במעמד מיוחד עוד בחיי מחברו.

2. משבר גדול – משבר המאה השתים עשרה

לא היה זה המשבר היחיד שסייע למשנה תורה לתפוס מקום מרכזי בעולמם של בני המאה השתים עשרה. כשביקש הרמב"ם להסביר את מעשה הספר הוא ציין גם את משבר הדור בין הגורמים יוצרי הקנון. הסברו ההיסטורי של הרמב"ם נטוע במסורת של ההצדקה להעלאת דברים שבעל פה על הכתב. לשיטתו, כפי שראינו לעיל, משברים היו הגורמים שחייבו מנהיגים לסכם את עולם הידע ההלכתי וההגותי ולהעלותם על הכתב כמשנה כתובה וסדורה בעבור הדורות הבאים.¹⁰⁴

102 ראו לעיל, הערה 100. לטיבו של הדיון ההלכתי, ראו: שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, תשובות לחכמי לונלי, סימנים רפו-רפז, רפט, רצו-רצח, שטו-שיז, שכו, שלג-שלה, שמד-שמה, שצה, תלב-תלג; איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תצא-תקי, והערות המהדירים. לשאלות בעקבות לימוד החיבור בנוסף לשאלותיהם של חכמי לונלי, ראו לעיל, הערות 19, 30; והדיונים אצל: Isadore Twersky, *Rabad of Posquière: A Twelfth-Century Talmudist*, Philadelphia 1980; ישראל מ' תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו: לתולדות הספרות הרבנית בפרובאנס, ירושלים תשנ"ג.

103 כבר בחיי הרמב"ם ביקש יוסף אבן ג'אבר מן הרמב"ם שיתרגם את החיבור לערבית, אך הרמב"ם השיב לבקשתו בסירוב מנומק (ראו לעיל, הערה 45; הסירוב בעמ' תט). על התרגומים, ראו לעיל, הערה 44. על ההעתקות, ראו לעיל, פרק ב, סעיף 3, הערות 38 ואילך. למילונים ולתרגומים ראו: יוסף טובי, 'תרגומים ומילונים ערביים ל"משנה תורה" לרמב"ם', ספונות, כ [ה] (תשנ"א), עמ' 203-222.

104 ראו לעיל, ליד הערות 15, 22, 36, 79.

ואולם בהסברו של התהליך דווקא קיצר הרמב"ם בתיאור המשבר ההיסטורי והפיזי: 'ובזמן הזה תכפו צרות יתירות ודחקה שעה את הכל'. הוא נימק את הצורך בחיבור על רקע קצרות הדעת: 'ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבונינו נסתתרה... נתקשו בימינו ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר'. ומכיוון שקצרה דעת הלומדים ואינה יכולה להכיל את ים הידע, ראה הוא את שליחותו בהעמדת פתרון נאות לעולם שופע ידע זה. למי שקצרה השעה והשכלתו מוגבלת בא הפתרון הנאות, כפי שכבר הבאנו לעיל, בראשית הדברים:

ומפני זה נערת חצני אני משה ביר' מימון הספרדי, ונשענתי על הצור ברוך הוא, ובינתי בכל אילו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורין... בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל, בלא קושיא ולא פירוק ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה... כללו שלדבר, כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל... לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחלה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.¹⁰⁵

אכן, הצורך להמציא ללומדים תקציר ראוי תקפים לא פחות גם לעת רווחה, כשסדרי העדיפות של הלומדים מתנגשים בצרכים כלכליים ובמיצוי אפשרויות השעה, שהרי הבעיה העיקרית העולה מדבריו היא שפע החומר וקוצר יכולתו של הלומד מלהכילו.¹⁰⁶

ואולם המאה השתים עשרה הייתה תקופה של הידרדרות קשה במעמד של רוב מניינו של עם ישראל – יהודי ארצות האסלאם. תקופה זו הייתה רצופת גירושים, רדיפות וטלטולים. גזרות ההמרה ההמוניות היו חסרות תקדים – הן אלה הממוקדות וקצרות הטווח בתימן הן אלה הנרחבות והממושכות במגרב ובספרד. ארץ ישראל נכבשה בידי הצלבנים ואף לכיבוש זה ניתנו פרשנויות דתיות בקרב יהודים.

היאוש ואבדן התוחלת ניתרגמו לכמה מהלכים קיצוניים: היו שהמירו את דתם, ורבים אחרים ביקשו ישועה ונחמה בתנועות משיחיות לאומיות, שיש בהן

105 הקדמה למשנה תורה, עמ' מח-נ; טברסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 49-58 (סעיף זה, המוגדר 'מניע היסטורי: מענה לצורכי הזמן', הוא הרחב והמפורט שבסעיפי הפרק 'מניעיו ומגמותיו של ספר "משנה תורה"'). ראו: 'איגרת תחית המתים', איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שמ, ובהערות שם. וראו גם: 'איגרת תימן', שם, עמ' קטז.

106 סוגיית ריבוי החומר והצורך למצות אותו ולרכזו עומדת ביסוד עבודתו של הרמב"ם בחיבור ספרי הרפואה. ראו: ז' מונטנר (מהדיר), כתבים רפואיים, לרבינו משה בן מימון, א-ה, דפוס צילום: ירושלים תשנ"ב; ד, ספר הקצרת, הקדמה, עמ' 71-72; ב, פרקי משה, הקדמה, עמ' 11-12; וראו: קרמר (לעיל, הערה 79), עמ' 39.

פתרון למועקת ההיסטוריה באחת, שכן נלווית לכך נכונות לקבל סמכות חלופית לזו שהוליכה את חיי הציבור כסדרם לקראת ימות המשיח. מעתה אין נשמעים לסמכותו של בעל ההלכה מיוחס-המשפחה, המנהיג המסורתי, אלא לסמכותו של בעל המופת, המציג קשרים ישירים עם עולמות עליונים. עדות על תנועות משיחיות כאלה, שקמו בתגובה למאורעות הזמן, הביא הרמב"ם ב'איגרת תימן', ואליה מצטרפות עדויות מכתבי הגניזה. עדויות אלה מצביעות על גירוי גבוה לאירועים שנתפסו כאפוקליפטיים בעיני בני המאה השתים עשרה, בארצות האסלאם בכלל ובארצות הים התיכון בפרט.

רבים מאלה שלא חיפשו תוחלת בתנועות משיחיות, במצרים ובשכנותיה, נספחו לחבורות מיסטיות-צופיות, המציעות לפרט גאולה בדרך של חיפוש אחרי קרבת האלוהים באמצעי התבודדות, ריקוד, סיגוף וריבוי תפילות. בין החברות הבולטים בתנועה המיסטית נמנים בני משפחת הרמב"ם והחוג הקרוב אליהם.¹⁰⁷

אלה שלא צידרו בשינוי תפיסת העולם הדתית צריכים היו להגדיר את עצמם במרחב פיזי חדש – בין אם היה זה מרחב חדש למגורים בעקבות גירוש או בריחה מצרה, ובין אם היה זה מרחב פעילות כלכלי חדש, שבו ניתקו צירי המסחר הישנים וצריך היה לסלול להם דרך חדשה. התנועה הקדחתנית מרצון, שאפיינה את המאות העשירית-השתים עשרה, אשר על נתיביה הוסעו מסורות ספרותיות והלכתיות,¹⁰⁸ נאלצה לפנות מקום לטראומת מנוסה. גם המנוסה היא תנועה אך היא שונה בכמה פנים: (א) אין בה תכנון של יעדים שהתנועה מובילה אליהם; (ב) אין בה יישוב הדעת הנלווה לתכנון ולדרכי מימוש; (ג) אין בה רצף הקשרים חברתיים בין מחוז המוצא למחוז החפץ; (ד) היא חסרה את האופטימיות של קודמתה.

הפליטים החדשים שנמלטו למצרים ולפרובנס – שני מחוזות ההגירה העיקריים – לא היו מחויבים לסמכות רצופה שבאה מן העולם שעזבו. כמה מראשי הקהילות היו ראשוני הממירים לאסלאם ואחרים היו פליטים כמותם. קוצר השעה עודד עלייתה של מנהיגות חדשה, שונה מקודמתה, ערנית לצורכי הזמן ושותפת גורל לחוויית העקירה והיישוב המחודש.¹⁰⁹

107 ראו: פרידמן (לעיל, הערה 86), עמ' 9-49, 108-112, 160-178. על התנועה החסידית במצרים, ראו סיכום אצל Paul B. Fenton, 'Judaism and Sufism', *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*, eds. Daniel H. Frank & Oliver Leaman, Cambridge 2003, pp. 201-217; יוסף ינון (פנטון), מורה הפרישות ומדריך הפשיטות לר' דוד בן יהושע הנגיד, ירושלים תשמ"ז, הקדמה, עמ' 13-29.

108 גויטיין (לעיל, הערה 79), א, עמ' 42-70.

109 ראו: בן-ששון, הרמב"ם במצרים (לעיל, הערה 80), עמ' 3-5; פרידמן (לעיל, הערה 86), עמ' 67-68 והערה 95; דוידסון (לעיל, הערה 3), עמ' 23-25. את תחושותיו כפליט הביע במפורש לא אחת (ראו: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' קטו-קטז, רכד-רכה), ואף חתימתו 'הספרדי', והביטוי ענדנא (אצלנו, ראו: י' בלאו, 'אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב (למה התכוון הרמב"ם כשדיבר על מנהג או ביטוי הרווח "אצלנו")', מסורות, ז [תשנ"ג], עמ' 43-50), מעידים על מוקד ההזדהות העקבי שלו. ראו גם חתימת פירוש המשנה: 'כבר השלמנו חבור זה כפי שיעדנו, והנני מבקשו

הרמב"ם היה שותף לבעיה ולכן היטיב להתמודד אתה ולהציע לה פתרון, ולו למצער, אף אם אינו מנוסח בדרך שמנוסחת כאן הזיקה שבין הפתרון לבעיה. אף הוא היה מן הנרדפים הטרופים שניצלו מן השמד, ואף הוא היה מן המהגרים שחוט הרצף של הנהגת אבותיו במקום מושבם נקטע, שכן לא ניתן היה לשחזר את עולמה של אל-אנדלוס שחזור מלא במצרים.

ההנהגה שהציע הרמב"ם קראה תיגר במפורש על הנהגה של צאצאי הגאונים בכבל ובמצרים, ולא רק ברמה הפוליטית המיידית, שהעניקה לו את הסמכות של ראש היהודים, כי אם גם ברמה העיונית.¹¹⁰ בחיבור עצמאי ושונה, ספר משנה תורה, הציע הרמב"ם ניתוק מן המקורות לא לדור קצר רוח, מוגבל בקליטה, שאינו יכול להכיל שפע מידע, אלא לדור מטולטל ומנותק ממורשתו. מכיוון שדורו הוא דור שניתק ממקורות היניקה רצופי המסורת, הציע לו הרמב"ם את החיבור הנאות לו: חיבור משוחרר מעומס הדיון ומסבל ירושת הציטוטים והדיאלוג, מחד גיסא; וחיבור המחויב למקורותיו ואינו מהפכני בתכניו, מאידך גיסא. לחיבור זה קדמו פירוש המשנה וספר המצוות, שנכתבו בתבניות מסורתיות ומוכרות, בדרך הדיאלקטית המסורתית שבה נלמדו מקורות הלכתיים בעולם שקדם לשבר, והם אכן נתקבלו בעולמם של הלומדים.¹¹¹

אכן, המשבר הגדול של המאה השתים עשרה קרא להבקעה ספרותית עצמאית ומודעת – זו של משנה תורה. הואיל ומשנה תורה נכתב במצרים היציבה יחסית, שהתגבשה בה מסורת לימוד משלה, התקבל החיבור בשלב הראשון גם על כתפי הנשא שלו, הרי"ף, ולא רק כחיבור עצמאי, כפי שביקש הרמב"ם לראותו.¹¹² במקומות רחוקים התממשה הציפייה של הרמב"ם, ובפרובנס, בתימן ובסוריה נוצרה קהילת לומדים של משנה תורה.

יתעלה ומתחנן לפניו שיצילני משגיאות. ומי שימצא בו מקום פקפוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות באור טוב ממה שבארתי יעיר על כך וידינני לזכות, כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט ולא בצועו קל אצל בעל צדק וחוש הבחנה טוב. ובפרט בהיות לבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן ומה שגור ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים, ואולי כבר קבלנו שכר דבר זה גלות מכפרת עון. יודע הוא יתעלה כי יש הלכות מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם ענינים רשמתים בהיותי על גבי האניות בים הגדול, ודי במצב זה, נוסף על היותי מעיין במדעים אחרים. ולא תיארתי את המצב אלא כדי להסביר התנצלותי במה שעלול להראות למבקר שידקדק בו, ואין ראוי להאשימו על בקורתו, אלא יש לו שכר מאת ה' על כך, ואהוב הוא עלי כי היא מלאכת ה'. ומה שתיארתי ממצבי במשך זמן חבור פירוש זה הוא שגרם שנשתהיתי בו זמן רב.

110 הרמה הפוליטית, ראו לעיל, הערה 80; הרמה העיונית, ראו לעיל, הערות 21-25.
111 על קליטתם של חיבורים אלה, שנכתבו ערבית, יש צורך בדיון נפרד, דווקא משום שאינם קנוניים כמשנה תורה. ראו לפי שעה: סימון הופקינס, 'מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם', ספונות, כ [ה] (תשנ"א), עמ' 109-114; תא-שמע (לעיל, הערה 63), עמ' 309-316.

112 ראו לעיל, הערות 26, 61-65.

איכויותיו של משנה תורה, חשובות ככל שתהיינה, היו זקוקות לגורמים שיחשפו אותן בפני ציבור הלומדים. הרמב"ם היה מודע לכך – גם במנותו את סגולותיו הייחודיות של החיבור (ההקלה והקיצור, הלשון הבהירה, הסידור והמיון הנאותים והשיטתיים), הקיבוץ הכולל, ההכרעה, ביסוס עקרונות, פרקטיות והישענות על מקורות קנוניים), גם במנותו את הגורמים המעכבים את פרסומו (הקנאה, האדיקות והבורות), ובעיקר כשעשה במו ידיו להתקבלות החיבור, להפצתו ולמיסודו. חוקרים בני זמננו מתלבטים בשאלת היחס שבין גורמים שונים המשפיעים על חדרת פריט לעולם היצירה: האיכות, היצירתיות, החשיפה והשיווק. פרספקטיבה בת שמונה מאות שנים ויותר אינה מסייעת אלא להצעת הפרמטרים לבחינה, לא ליחסים שביניהם. משנה תורה עמד בין החיבורים הקנוניים של קהילות ישראל כבר בשנת 1204, שנת פטירתו של הרמב"ם. לא היה בכך כדי להבטיח שישאר כזה למשך שמונה מאות השנים שיבואו. ניתוח הגורמים שהשאירו אותו בין ספרי הקנון היהודי מצריך עיון דומה בנסיבות זמן ומקום המתייחס לדורות שלאחר הרמב"ם. בסוגיה זו מצטיירת זיקה בין שלושה גורמים שהשפיעו על המהלך הקנוני: מעמד רמב"ם בתודעת הדורות המאוחרים, מעמד בני משפחתו ומעמד חיבוריו. זיקת השרשור יכולה להסביר את היווצרותה של 'מערכת קנונית' המבוססת על יחסי גומלין הנמשכים זמן רב, אך 'זיקת השרשור' היא עניין לדיון אחר.

הקנון הסמוי מן העין

חקרי קנון וגניזה

בעריכת

מנחם בן-ששון, ירחמיאל ברודי,

עמיה ליבליך ודנה שלו

סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי בלימודי היהדות
המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים